

Іван Сенченко

КОБА

Урядник боявся Коби; боязнь породжувала ненависть, і урядник ненавидів Кобу; все що було в цій людині, було ненависне йому: його легкий невтомний крок, його блискучі очі, повні розуму, енергії, насмішуваті і все розуміючі, його рухи — здержані, владні, його ніс, його чорне густе волосся і, кінець - кінцем, його кашель, власне, не кашель, а легке покашлювання, безперервне, настирливе. Коба захворів на сухоти. Це тішило урядника. Він злорадно усміхався в вуса, а проте, налягав на ноги, щоб не відстати. Так було всю дорогу: Коба йшов, а він біг підтюпцем, здоровенний солдафон, що мало не вдвоє перевищував ростом свого полоненого.

А втім, не лише йому самому доводилося гнатись за Кобою. Стрункий красень Чемериця так само напружував усі сили, щоб не відстати. Відстати — це була б задача позицій, а Чемериця ні за що не хотів здаватись, принаймні в цій спірці на витривалість. В спірках ідейних він давно був розбитий. Власне, з Кобою спірка була неможлива. Він мав страшну ерудицію і, крім того, він бачив усе. Чемериця нічого не бачив. Він мало знав історію Росії і людства і ще менше тямив, що буде з Росією у майбутньому. Коба говорив ясно, так ясно, що кожную його думку можна було б зважити на долонях. Чемериця плутався. Він боявся Коби і цей страх породжував ненависть. Через це він інстинктивно горнувся до урядника. Удвох їм було приємно і було б ще приємніше, коли б не доводилось бігти, рятуючи кожен свою честь і позиції: один честь солдафона, другий — честь своєї політичної партії. Есер Чемериця не хотів бути битий марксистом Кобою.

Але кілометри проходили за кілометрами, Коба, не прискорюючи кроків, йшов все так само вперед. Урядник, не зважаючи на те, що надворі стояв відчутний мороз, спітнів. Спітнів і Чемериця. Потім настала утома. В перспективі стояла неминуча задача позицій. Але здатись Кобі — це була б ганьба! Тоді Чемериця пішов на хитрощі. Йому раптом замулило в лівому чоботі. Чемериця зашкунтильгав і урядник гукнув до Коби:

— Гей, ти, там! Стоп! Хай людина перезується!

Коба спинив крок і присів на придорожнє товсте дерево.

— Певне, намуляло ногу? — спитав він м'яко і глянув співчутливо на Чемерицю. Погляд його був ясний, відкритий.

Чемериця почервонів і, закусивши губи, нижче нагнувся, перемотуючи онучі на зовсім здоровій нозі. Він хапався, через це робота не йшла на лад, онучі не лягали як слід, вузliliсь, холод проходив у ногу і, взагалі, на душі було гидко і брудно! Для чого і кому потрібна ця брехня? Чемериця сердився на себе, на неслух'яні руки, на мороз, що вже дошкуляв у пальці, і кінець-кінцем на цього Кобу, що добився ще однієї перемоги, мабуть, сам не знаючи того. Ця думка налила ще більшою злобою серце Чемериці, і коли Коба, дивлячись на його безпорадний стан, порадив йому робити діло спокійніше і не квапитися, Чемериця, вже не ховаючи люті, крикнув:

— Мовчіть уже ви, непогрішимий есдек!

Коба, що не чекав нічого подібного, підвів здивовано брови. Звідки цей вибух неприязні? Відгомін колишньої поразки? Чи, може, вияв хворого стану душі людини, відірваної від рідного середовища, загнаної сюди на безлюддя, холод, бездіяльність, застій? Він пильно подивився в лице Чемериці — таке вродливе і молоде. Коба багато ходив по землі; він бачив багато горя, людей, прибитих, зігнутих лихом, бачив очі, випалені гнівом, оповиті журбою, бачив очі, повні того хоробливого вогню, що кидає людей на безтямні вчинки, бачив людей незламної волі, могутніх вірою в краще майбутнє, людей, що марять революцією, перебудовою суспільства на зовсім нових, не бачених, не чуваних основах. Коба подивився і зітхнув. Ні, цей не був такий. І есерство його — не випадкове блукання молодого людини в пошуках кращої арени для застосування своїх сил. У вродливому обличчі його було щось тупе, зле, дрібне, от як у цього солдафона - урядника. Вибух таки був продиктований класовими переконаннями і симпатіями. Коба перевів погляд. Він був одягнений зле: старі, багато раз латані чоботи, старе ж пальто, що не гріло, шапка, башлик. Було холодно, поболювало в грудях. Коба закашлявся. Чемериця все ще вовтузився з чоботом. «Навіть такої дрібниці, як взутись, не здатен зробити як слід! Революція потребує зовсім інакших рук! Зовсім інакших, вправних, моторних, міцних. Адже і рух руки — це вдача людини, це її внутрішній світ, воля до життя, до боротьби». Він раптом перенісся думками далеко, далеко, додому, на Кавказ, в маленьке Горі. Перед очима стала любима і любляча мати, з її розміреною ходою, певними рухами. В грудях стало тепло, сонячно. Що вона робить тепер, як живе? Запевне, все дума про нього...

Нарешті рушили. Брутально лаявся урядник, шкутильгав Чемериця. Обое тепло одягнені, вони йшли не поспішаючи; з огляду на хвору ногу Чемериці Коба теж стишував крок. Це було їм приємно, навіть подвійно приємно: не треба було бігти щосили і, крім того, можна було потішатися, спостерігаючи, як впливає мороз на Кобу. От він комірця підняв, руки поклав у кишені.

Гаразд. Ось плечі підводить. А кашельок все зростає й зростає ; забухикав, аж увесь ходором заходив. І це непогано ! Чемериця отишував крок.

— Що, мулять таки ? — цікавився урядник.

Він знав багато цікавих речей : знав, що існують на світі есдеки та есери і що межи ними точиться непримиренна ворожнеча. Знав, що Коба, наприклад, есдек, а Чемериця — есер. Знав, що Коба страшний, що його не боятись не можна, і знав, що Чемериця ні се, ні те, ще й хитрий — упрів, а зізнатись не хоче ! Не хоче просити пардону в есдека, так точнісінько, як і він сам — урядник. Значить, — розуміється, з таким жити можна. І все ж попри страх і ненависть тягло його до Коби. Що за людина він ? Про що він думає — він, такий не подібний до інших ?

— Слухайте, — каже він, переборовши, нарешті, свій страх, — ось ви тут бредете в холоді, голоді, а десь там, мабуть, батько — мати побиваються, плачуть ? Не зрозуміло мені, — після мовчанки каже він далі, — чого люди хочуть ? Чому вам не живеться, як всім ? Таки що на Кавказі, то ж не в Сибіру ! Там, кажуть, все сонце та теплота. Га ?

— Таки так, — згоджується Коба, — батько і мати, сонце і теплота. Хороше на Кавказі !

— Ну от і жили б, коли хороше !

Що йому сказати ? Коба дивиться збоку на урядника і замість відповіді запитує :

— А от ви ж, скажімо, народились на Полтавщині, а землю топчете тут ?

— Ну, то це зовсім інша річ, — радий з того, що Коба таки заговорив з ним, відповідає урядник, — одне діло по волі служити, а друге — слід нагайки розгулювати.

Вони мовчать якийсь час, потім урядник продовжує :

— Як по правді признатися, то, знаєте, за віщо я ненавиджу революцію ? Сказати ?

— Ба, кажіть.

— То й скажу, — він одкашлюється і каже : — Я ненавиджу її за те, що вона одриває од діла людей та й гноїть їх тут, в Сибіряці. От, скажімо, ви, або ось цей Чемериця — не було б цієї революції, сиділи б обое дома, робили б своє, хто що вміє, ну і всім було б спокійно, затишно.

— Одне слово, — каже Коба, — скажіть, а з якої причини ви опинились в Сибіру ?

— Я ? Як вам сказати ... — Урядник мовчить якийсь час. Запитання досить делікатне. З цим Кобою треба бути дуже обережним, а то сядеш у калюжу, навіть не зчуєшся як. І він каже : — Ну, з якої ж причини ? Раз, що царська служба ...

— А друге ?

— Друге ? Треба ж якось улаштуватись в житті.

— Ну, це загальні слова, — каже Коба, — мені справа уявляється трішки інакше — скажімо, одслужила людина царську

службу, хочеться йти на Полтавщину додому, а дома, як би сказати, нема за що зачепити рук, ну от і шукає людина місця, де б їх прикласти. Так?

Урядник мовчить. Власне, воно все так і було. Чорт би удержав його тут, у Сибіру, коли б дома клопоть якої земельки. Ні, цей Коба таки щось тямить!

Вони йдуть і мовчать. Не діждавшись відповіді, Коба каже нарешті:

— Я по правді признатись, то знаєте, за що я ненавиджу цей лад, що існує у нас?

Урядник мовчить.

— Сказати?

Урядник мовчить. Йому хочеться, щоб Коба сказав, і разом з тим він так боїться. Розмова делікатна, а раптом дізнається хто з начальства!

— То слухайте,— каже Коба.— Я ненавиджу цей лад за те, що він одриває від діла людей і гноїть їх у Сибіряці. Ось так, як вас. Орали б ви оце собі на Полтавщині, ходили б за плугом, співали б пісень і був би із вас не посіпака над людьми, а хлібороб, всіма поважаний, чесна людина, якщо ви хочете. А так, що з вас? Начальство товче вас по морді, народ ненавидить...

Ці слова влучили у найболючіше місце урядника. Йому забало дух. І забувши обережність, він накинувся на Кобу.— Легко сказати, орав би земельку! А де її в три чорти взяти!— Він почервонів від обурення, його підняло до дна.— Посіпака! Та дайте йому хоч вершок землі, то буде він тут гибіти, хай воно пропаде пропадом! А що робити, коли настали такі часи, що людей розвелось як комашні, дихнути ніяк через них. Де було одне, там тепер десять! От у них— ще батько мав двадцять десятин, а як піднялось на ноги сім хлопців, то хоч лягай і здихай. І лиха година нікого не візьме, пухнуть з голоду, а живуть, живуть прокляті! А тепер скажіть, що їм робити?

Тепер мовчав Коба.

Урядника прорвало, він говорив усе, що наболіло в душі:

— Мору на людей треба, лихої години! Видушить половину треба, тоді легше дихнеться решті.

Виявилось, батько його— полупанок, геть розорився, сім'я розбрелась, порозлазилась,— не живуть, а мучаться. Задля цього й він на зверхсрочно zostався, вибився в фельдфебелі, шкурою звали, ненавиділи всі! То він би потурав комусь? Ого! Не на такого напали. Бив так, що зуби сипались. Земля! О, коли б у нього було що,— підкрутив би, підмазав би де слід і як слід, і не закинули б його в Сибіряку, а, як інших, поставили б до справжнього діла... Хоч би в монополюку сидільщиком...

Коба слухав. І вже не скоро сказав:

— А знаєте, за що я так до шаленства люблю революцію? Сказати?

— А кажіть вже! — зло крикнув урядник. Але в дальшу мить спохватився. — Чи не за те пак, що вона нацьковує мужика у пана позичати? А дзуськи! А по мордам! За такі діла не поглядять! В Сибіряку! Тут полегше. З цим — не жартують!

Видно було, що урядник злякався, і хоч навколо на сотні верст були безлюдні місця, він боязко озирнувся. Як не хитрував він, а проте Коба таки обкрутив його навколо пальця. Це ображало. Не він розтоловив Кобу, а Коба погромив його вщент, змусив, забувши про все на світі, оголити своє нутро. Це страшно. Моторошно. Добре хоч, що не чув ніхто. А втім, хто поручиться? Переляк охопив урядника, а з ним виповзла з нутра ненависть. О, як він ненавидів Кобу і разом боявся... Антихрист, диявол, чорт! І ці очі пронизуючі, що бачать до дна... Тьху, згинь, згинь! І одвернувшись набік, урядник став швидко хреститися. Це заспокоїло його трішки. Ні, йому не по дорозі із Кобою. Він таки урядник, таки не щось там таке. Він — сила. І не він мусить боятись Коби, а якраз навпаки, якраз навпаки. Земля! Чорт з нею, коли її немає. Треба держатись за те, що в руках. Хай за тими журавлями ганяє хто інший!..

Урядник оговтався. Одкашлявшись, випинаючи груди, він сказав нарешті, намагаючись бути хоробрим, брутальним:

— Тепер я тебе розкусив, голубе сизий! Але бачили й не таких. Багато хто топтав стежку в Сибір — кригу, та чи повернувся додому, про те невідомо.

— Це як сказати, — відповів Коба, — коли стане горіть під ногами, то і в Сибіру зробиться жарко.

— Поки це станеться, то ми тебе тут так прохолодимо, що мати рідна не пізнає.

Розпалившись у суперечці, урядник був погнав так, що зрівнявся із Кобою, але швидко стомився. Та і... спішить йому куди. Навпаки, треба спочити. І він злорадно гукнув:

— Стоп! На привал! Сідай, спочивай, ха-ха!

Чемериця присів на пеньок. Коба, ховаючись від вітру, прихилився до дерева.

— Сказано — привал. Сісти! — крикнув урядник. — Слухайте начальства! Я вам покажу кузькину матір. Ну?!

Коба мовчазно присів на деревину, повалену вітром.

Послухавсь таки. Це підбадьорило урядника. Не такий страшний чорт, як малюють його. Урядник розхрабрівся.

— От так би й давно. Що начальство — то сила. Слухаєш — живеш. Не слухаєш — біда, стережися: в баранячий рік і ні мокрого місця!

Випнувши колесом груди, він спогорда глянув навколо і раптом осів. Нічого, власне, не трапилось. Все було на місці і разом з тим щось відмінилося. Що саме? Він зирнув на Чемерицю. Чемериця сидів, як раніше, наставивши комір од вітру. Так само сидів і Коба, але... що він побачив такого? Куди він уп'явся?

Урядник повів очима в тому самому напрямку, куди дивився

й Коба, і враз відчув, що хоробрість його залишилась десь далеко, далеко. Ще кілька хвилин тому ясне небо на півночі помутило. Сива мряка розливалась, росла.

— Пурга наближається, — тихо сказав Коба.

Урядник зблід, підвівся, безпорадно затопався на місці.

— Де пурга? — схопився і Чемериця. Цілу дорогу він, як не вважаючи на вихватку під час перезування, жодним словом не обізвався до Коби, але тепер він всім еством потягся до нього.

— Пурга... це ж страшно... що ж ми тепер маємо робити?

Коба обернувся до Чемериці, що розгубившись вкрай, як і урядник, затопався на місці.

— Так, це пурга, — сказав Коба поволі. — Тепер все завдання полягає в тому, щоб завчасу добитись до людського житла.

— Але це неможливо, — зовсім упавшим голосом провів урядник. — До першої хати чотири години ходи, а до того часу нас сто раз зметами зметает.

Коба, нічого не відповівши, несподівано легко підвівся і швидко рушив вперед. За ним кинулися урядник і Чемериця.

Вони не йшли — бігли. Налетів вітер, зашуміли дерева. Потім все закружилось у свисті, в оглушливім шумі, у вихорі. Крижане повітря стояло стіною, кожен крок доводилось брати ціною величезного напруження. Здавалось, мусило б бути жарко, насправді ж — відчувався лише страшний холод. Від нього мутився розсудок, втрачалася влада над собою. Куди йти? Нащо ці зусилля? Адже кінець однак неминучий. Але там, попереду, ішов Коба, протинаючи цю пекельну негоду. Він перемагає, значить мусить перемогти й він, урядник, і той... але чорт з ним, з Чемерицею. Не випустити тільки б з очей Коби. Ах, як студенить! Здається, кам'яніє все тіло. Куди ж ви, Кобо, не спішіть, почекайте — Ко-о-о-бо-о! Ко-о-о-бо-о!

Коба обернувся. Це вже не був Коба колишній. Обличчя його дихало енергією. Очі відсвічували якимсь непогамованим блиском. Він зовсім не страшився, небезпека окрилила його.

— Вперед! Швидше! — гукнув він, і урядник, зібравши всі сили, кинувся за ним, зачепився, але підвівшись, знову побіг і біг, ловлячи поглядом поли Коби і кінці його башлика, що шалено одкидалися вітром назад. Якби він утратив їх, він би... він би мусив загинути. Ззаду насідає на нього Чемериця. Він вже давно перестав шкутильгати і гнав тепер скільки сили, але важке пальто заважало, він часто спотикався і, щоб не впасти, хапався за урядника. Урядник шарпався; всяка затримка могла б відірвати його від Коби, а це була б смерть. Нарешті, дужчим поштовхом він збив з ніг Чемерицю, але поки це діялось, Коба зник, загубився в цьому шаленому вихорі.

— Кобо! Кобо! — загукав несамовито урядник. Але дужі пориви вітру однесли його голос набік. Втративши Кобу, він разом з тим втратив надію. Сили кинули його, він рухався мляво, вітер збивав його з ніг, сліпив, холод пройшов у всі шпари тіла.

Неспроможний рухатись далі, він опустився на землю. Його підкинув дотик руки.

— Встаньте, мерщій! Де Чемериця?

Урядник схопився. Над ним стояв Коба.

— Біжіть прямо! Ви так загинете.

Урядник побіг, він не знав, де взялась сила, але він ожив. Там де торкнувся до плеча Коба, було тепло. Незрозуміла страшна людина! Згодом його наздогнав Коба. Слідом за ним, не відстаючи ні на ступінь, поспішав Чемериця — жалюгідний, знесилений і заляклий. Порівнявшись з урядником, Коба закричав:

— Всім вкупі бігти, разом! Раз - два, раз - два!

Це раптом вернуло до свідомості урядника. Солдат, він би мертвий відгукнувся на військову команду, тільки було б кому подавати її. Шалений вітер, як і раніше, обпікав обличчя, але урядник вже не боявся його. Він чув оце невтомне: «Раз - два! Раз - два!» і — рвався за ним. На якусь мить здалося йому, що він чує голос свого командира по роті, чує дужі кроки солдатських ніг; його обдало теплом. Але омана розвіялась. Жодного солдата, жодної військової позначки! Попереду, побоюючи навалу вітрів, швидким кроком цивільного йшов лише цей Коба, сухітний, зле одягнений в'язень. І за ним, боячись відстати навіть на півкрока, хапається він — колишній царський солдат, фельфобель, нарешті урядник. Свідомість свого власного безсилля опекла його самолюбство. Подія, коли він упав і підвівся лише по дотику Коби, змусила його до крові закусити собі губи. Це був більше ніж сором. Це була ненависть. Вона викликала шалену жадобу помсти, і він чекав на першу - ліпшу нагоду, щоб знищити цього страшного свідка своєї ганьби. Цією нагодою була раптова тиша, що ніби обірвавши усі аркани, упала на землю, віщуючи ще більшу негоду. Але урядник зрадив і їй.

Дорога йшла через тайгу. До села лишалося ще з п'ять кілометрів, проте урядник знав, про це він згадав ще раніше, що тут, десь недалеко убік, стоїть забута мисливська хатина. План його був простий: відірватись від Коби, добитись до тієї хатини, а далі... далі все зробить сама пурга, мороз і цей страшний вітер... чого не трапляється в таку хуртовину!

Не зважаючи на тишу, Коба не зменшував кроку. Тепер якийсь час він не мав журитись тими двома і, скориставшись з цього, вони зупинились на хвилиний перепочинок.

— Ось що, чоловіче, — заговорив перший урядник, — тут є хатина, зовсім недалеко. За мить вдарить пурга ще з більшою силою. Дійти до села нам річ марна. В тій же хатині ми будемо в цілковитій безпеці.

Надія освіжила обличчя Чемериці.

— Ви кажете, це зовсім близько?

— Так. Поспішаймо. — Урядник рушив вперед.

— Але Коба? — нерішуче зупинився Чемериця.

— Коба? Йому це без діла... — злорадо відповів урядник.

— Як?! Кинути самого?.. Але це ж нечесно... — промурмотав Чемериця, проте не відстаючи ні на крок від урядника, — це не етично... я не можу... це понад мої сили.

— А ти кинь ці дурниці. Та й що ти таке, що можеш та щось, чи не можеш? Тут влада — я! — розсердився урядник.

— Хіба що так, — учепивсь за цю думку Чемериця, — я тут невільник і мушу коритись брутальному начальству.

— Так би й давно. А щодо брутальності, то кинь про це. Хай на цю тему поміркує там той Коба, йому буде видніше, ніж кому з нас більше того брутального лепу. Ну, мерщій за куш.

Ніби відчувши це, Коба озирнувся. Просіка за ним була порожня. Рівночасно з цим в гущавині тайги майнуло дві постаті, почувся легкий тріск гілок і все стихло.

В чому справа? Але ось обличчя Коби освітила здогадка. Воно було ясно. Утекли. Зрадили. Жоден мускул не дрогнув на обличчі Коби. Так, кінець — кінцем, мусило бути. Повернувшись, він швидко пішов уперед, намагаючись використати цю недовгу перерву між двома нападами хуртовини. Він встиг пройти з двох кілометрів. Просіка кінчалася. Показалась скута кригою річка за вигином якої мусило починатися село. Зосталось лише три кілометри до нього. Швидше, швидше! Коба майже біг. Та ось вийнув вітер. Прийшов він не збоку, не з далини, а ніби виходив з самих надр землі. Все потонуло в молочній імлі. Пішов сніг. Падав він зверху, летів знизу, з боків. Розмелений в порошок він сік обличчя, пробивався за комір, ліз в рукава. За три кроки не було видно нічого. Снігом забило всі пори ткани пальта, сніг крижаною шкаралушею обліпив все обличчя; шкіра чобіт скам'яніла; холод проймав Кобу до кості, але він ішов в білій млі, скутаний завоями сніжних кристалів, як магніт, притягаючи їх захоплюючи їх за собою. Це вже не була постать людини. Це був рухомий замет, оповитий клубами вихорів. Що чув Коба в цю мить? Холод? Утому? — безперечно. Але це не все. В грудях ніс він безмежне бажання перемогти і — він переміг.

Згодом, через багато років по цьому, великий і мужній син французького народу Барбюс ось як описав кінець цього змагання.

«У Коби починався туберкульоз. Вилікувала його охранка — вилікувала таким способом, за який не подякуєш. В Сибіру Кобу застала в дорозі страшна сніжна буря, яку в тих краях називають пургою. Врятуватися від неї можна лише одним способом — лягти і заритися в сніг. Але Коба продовжував свій шлях, а йшов він по льоду річки. Щоб пройти три кілометри до хати, він витратив кілька годин. Коли він нарешті переступив поріг, його прийняли за привида: він обледенів з голови до ніг. Його якось відігріли. Зігрівшись, він звалився і проспав вісімнадцять годин. З того часу його сухоти зникли назавжди».

Хто ж вона була, ця без міри відважна людина?

— Сталін.

Іван Вирган

ПЕРЕД ХАТИНОЮ, ДЕ НАРОДИВСЯ СТАЛІН

Жив він колись у похмурій оцій хатині,
як сонячний промінь леліючи в журній сім'ї,
і діти горійські звіряли йому, хлопчині,
радощі й болі свої.

Тепер же, як сонце всесвіття своє неозоре,—
весь край наш осяює він, живучи у Кремлі,
й на нього звіряють і щастя своє і горе
народи всієї землі.

Харків, 1939 р.

М. Хашеватський

НА МОГИЛІ МАТЕРІ ВОЖДЯ В ПАНТЕОНІ У ТБІЛІСІ

Гравіт і мармур та імення милі
Гримлять про славі, про людські діла.
А тут, на чорній землі непришнний килим —
Зелена стрічка трав лише лягла.

Та всі, кого сюди дорога привела,
Стоять без слів, зажурено похилі:
Достойна мати тут лежить в могилі,
Що сина світові великого дала.

Проста дочка грузина - селянина
Землі знедоленій подарувала сина.
І виріс він вождем такого гарту,

Що мріють матері, щоб і вони
Синів родили, і щоб ті сини
Були б хоч трохи її сина варті.

Тбілісі — Харків
1937 - 39 р.

✓ Павло Ходченко

МАРТА

Надходив тисяча дев'ятсот тридцятий рік. Калинівські багатії, що зібрали влітку добрий врожай і мріяли, обернувши його на гроші, ще більш розбагатіти, зачувши про суцільну колективізацію, дуже збентежились. «Що це? — горланили прилюдно, вдаряючи об поли руками. — Навіщо? І кому потрібний розор? Життя ж бо налагодилося!» Тим часом, недовго думавши, таємно гуртувалися. Збирались один у одного, затуляли щільно вікна, пили горілку, обмірковували становище. А по ночах спритно ховали правдами й неправдами нажите добро. Збіжжя, коштовні речі, гроші — закопували в садках, бур'янах, вивозили кудись у захистки в поле, в скелі, в ліски, замурували в запічках, на горіщах поруч димових лежаків, поміж двійних стін комор, клунь, різних закапелків. Рогату худобу, свиней, птицю непомітно збували спекулянтам на м'ясо, а коней просто знищували, переводили на шкури. І все робилося заради того: «Аби їм, анахтемським, не дісталося нічого. Хай, як не мені, то вже нікому». Тільки один Перекрута з цієї зграї сільських хижаків — церковний староста — не робив будьякого дешпоту. Він тримав себе надто спокійно, поважно, впевнено. Бо, як - не - як, був найближчою людиною до попа, а піп — звісно, чоловік письменний, на хитрощі всякі не вчити. Отож, мабуть, і сталося з цього, що стара Перемотиха — дебела повна жінка, як і належить церковній старостісі, почала час-від-часу, мов ненароком, закидати перед батрачкою Мартою солодкі слова: «Ти вже, дівко, на порі. Мати в тебе хвора. Помре — то куди подінешся? Е, та ми ж хіба як? Від себе і не відпустимо тебе. Дасть бог — заміж віддамо». А одного разу вона так-таки і заявила:

— Радилися з старим. Івана треба одружити. Один син у нас. А хазяйствечко — не візьмемо на той світ. Земелька, двір, худоба, реманент, то комусь же треба буде доглядати. Тебе ми знаємо з пуп'янку. Роботяща, не лінива. Саме б і до пари була нашому Іванові...

Марта з несподіванки аж розгубилася. Не знала, що їй відповісти Перемстисі. Те, що мати хвора й може нагально померти — це так. Але куди подітись у такому разі, то якось за

чужою роботою не спромоглася ще й подумати. Принаймні, не загадувала наперед про свою майбутню долю в житті. Як загинув батько на громадянській війні — їй тоді щось коло восьми років було, — зразу ж і пішла в найми. Не було вдома біля чого сидіти. Мати ще за життя батькового злягла в ліжку. Підірвалася на панській роботі. І це жаль, що так сталося, дуже прикро. Бо мати не змогла використати того, що революція дала. От ділили люди поміж себе панську землю та реманент, — її теж не обійшли. Але що могла подіяти без здорових рук у хаті? Все знов і повернула в земельний комітет, а її, Марту, найняла в двір до Перекрутів за харч та сяке-такє лахміття, аби тіло прикрити. Казала: «Чи багато ж і треба нам? А в них, багатіїв, добра того, добра»... Правда, революція таки пошарпала тоді хазяїв. У церковного старости Перекрути земельний комітет відібрав усю земельку — аж п'ятдесят десятин! Проте ж, як ділили землю по душах, то й його не обійшли, — добрі люди знайшлися, нарізали майже подвійну норму на трьох. З реманента забрали тільки аби для людських очей — щось негодяще. Так отож згодом Перекрута й почав знов підніматись угору, — приарендовував потроху земельки з держфондів. А вже для підмоги в хазяйстві — то тримав, крім Марти, ще одного постійного батрака. Влітку — він набирив і сезонників, складаючи з профуповисваженим всеробітземлісу про це угоди. І багатів, вбивався в колодочки, в пір'я. Навіть скоро на культурного хазяїна визначився в Калинівці, — найкраще обробляв землю, справно платив за оренду, подружився з районним агрономом, землемірами з повітового центру, в гості запрошував. Бувало наїжджали до нього дивитись на досвідні ділянки озимини, ярини і начальники всякі. Хвалили. Ставили за приклад іншим, як треба працювати. Казали: «На таких культурних хазяїв і слід ставку тримати. Не підведуть». Отож спокійно та в почоті й жив собі чоловік, Перекрута, запевняючи всіх і кожного, що для нього радянська влада — до душі. Бо то хіба що, як у тисяча дев'ястсот двадцятьому році розкуркулили, тобто відібрали лишок? Так знов же наділили, — і, хвалити бога, жити можна. Ого-го! Аби розум мав, то кращого й не треба. І ріс, обгащався. «Вростав у соціалізм»...

Марта тим часом теж росла в чужім дворі, оберталася на ставну, пригожу дівку, з пишною русою косою, гнучким станом, співучим голосом, очима, мов саме небо. І в руках її та хазяйська робота аж горіла, — не намілюватись. Тільки що ж? Марта й досі працювала майже задаром, лише за той харч та сяку-таку одєжину для себе і для матері. Та ще кепсько було, що вона грамоти за роботою не навчилася, серед людей не була, бо й хазяї не пускали нікуди — розбещиться дівча! — і мати завжди наказувала, коли часом у неділю чи яке свято доводилось навідати її. «Не ходи, доню, на ті гульбощі, слухайся добрих людей, шануйся, а то почнеш шлястись — лихий чоловік

насміється, молода, розуму не вистачить, тоді хто тебе й візьме, а з двору хазяї, це вже так, проженуть». До того ж ще й сама робота не давала Марті про щось вільне, дівоче, спокусливе подумати. Виснажувала сили. Натомиться за день, наробиться, то й рада відпочинку. А бувало, що ще стара Перекрутиха й кулаки в хід пустить, качалку. «Я тебе, суко, піду! Бач, закортіло шльондрати!» Та коли вже в Марті уривався терпець і вона справді збиралась кидати хазяйську роботу, тоді Перекрутиха всіляко ластилась до неї. Матір'ю усовіщала, дорікала, що вигодували її, як рідну дитину, а вона чим тепер відплачує, невдячна, — і затуркане дівча залишалось. Так і пливли роки в безпросвіті, в марудній роботі. І вже тепер, бач, Марті вісімнадцять років стукнуло! Тож і маєш: заміж за Івана, за хазяйського сина! А він же чорноокий, вус ледь над губою пробивається, рум'янець на всю щоку, широкоплечий, дужий. А як ще надіне чумарку синю, червоний пояс зверху, сиву шапку набакір, спід якої виб'ється кучерявий чуб, стане, взявшись у боки, гляне, — ой лихо! Тремтить вся, бо так подобала його. Любила. Тільки почуття глибоко тамувала в серці. Не до лиця багратці кохати хазяйського сина. Та чи й багато знайдеться прикладів, щоб хазяйський син справді одружився з батрачкою? Так собі, на-сміється — і край... А Іван, було, висне, божиться. Іван клянеться, що палко, палко кохає, жити без неї не може, помре або втопиться. Чи ж улізеш в душу? І раз таки не втрималась: обхопила за шию руками, припала до вуст. Та хоч зразу ж одірвалася від нього, щоб ніхто й не помітив, але вже де б не ходила, щоб не робила — з думки не випадає Іван... І ось тобі! Не пройшло, здавалося, багато й часу, як вона вперше отак опекла красуня поцілунком, а вже навіть для стороннього ока стало помітним: змарніла дівка. Справді, Марті вже й самій на-верталися думки: «Що? Що тепер скаже мати?.. Бідна, бідна, — осоромила!».. То ж і не дивно, коли сьогодні стара Перемотиха, втупившись очима в плями на її скронях та лобі, знов нагадала про одруження з Іваном, — вона вже й не крилася. Тільки, зашарівшись від сорому, стиха відказала:

— Так я ж давно люблю Івана. І от маєте...

— Тю, дурненька... — аж ні трішки не здивувалася з того хазяйка, що почула від Марти. Навіть ще притягнула її до свого гладкого тіла й притулила голову до повних грудей. — То щоб я йому це так і попустила? Аж ніколи! Кращої невістки, як ти, нам і не треба. Що ті хазяйські доньки? Пхі! Нам і свого вистачить добра.

Потім Перемотиха відхилила від себе Мартину голову, настирливо дивилась в її блакитні, чисті очі й теревенила таке, що аж моторош по тілу йшов...

— І той антихрист, — хрестячи рота, захльобувалась вона, — посилає на землю своїх вірних слуг. І будуть ті слуги ходити по людях, печатку прикладати до всього. А вже де печатку при-

кладуть, то все буде їхнє, нечисте. Бог відвернеться, і люди будуть мучатись, поїдати свою плоть. І вода в ріках, у колодязях на кров обернеться. Спрага всіх буде палити, а напитись — ніде. Тоді на землю з'явиться і сам антихрист, і розпочнеться страшний суд. Хто не забуде ім'я бога, буде молитись, противитись тим слугам антихристовим, не дасть їм поставити печатки, той спасеться, попаде в рай, а хто спокуситься, бо будуть улещати — надавати всіляких обіцянок, — той потрапить прямо в пекло в киплячу смолу...

Марта слухала й тремтіла, мов у пропасниці, хрестилася шепотіла побілілими губами молитви. Нарешті хазяйка скінчила базікання і, звільнивши з своїх рук Мартині плечі, наказала мовчати, а поки що — їти так само, як і раніш, поратись на кухні біля худоби, прати білизну...

Скоро й по Калинівці поповзли чутки, що ось-ось в людей все будуть відбирати, звозити та зганяти до купи, переписувати, ставити печатки. Тоді і всіх жінок та чоловіків зберуть до гурту, звелють їм працювати разом на комуну. А їсти будуть усі з однієї миски, одягатись однаково і навіть спати під одним рядном... І вже там чия жінка, чий чоловік, — то й не розібратись. Ой, срамота! Ой, погибель!..

А одного ранку — було це невдовзі після нового року — вся Калинівка стривожилася, мов той мурашник. Бігли вулицею розчипчені, розхрістані, не зважаючи на холод, жінки колишніх волосного старшини та сільського крамаря. На всі легені голосили:

— Ой, рятуйте! Ой, людоньки добрі! Вже беруть, щоб їх за печінки брало, печатки прикладають... Не даваймося, не даваймося!.. Гей, сестри! До церкви! До церкви!

І на лемент вихоплювалися з дворів жінки, юрбами бігли до церкви. Чоловіки ж тільки передбачливо зачинали міцніш комори, клуні та назирці зорили за подіями. Скоро забовкали в церкві дзвони, а потім з огради висунувся хресний хід. Жінки йшли святити криничку під горою. Бо хто тією водою окропиться, того не зачеплять антихристові слуги, проминуть. Але до чудодійної кринички хресний хід не дійшов. Хтось раптом загукав, що вже забирають і дзвони. Тоді весь натовп жінок кинувся назад. На дзвіниці, справді, недоречно зараз вешталось кілька чоловік. І якраз, коли передні ряди докочувались до церкви, з вишини дзвіниці, оббиваючи та обвалюючи карнизи, на землю гепнувся найбільший дзвін, а за ним посипалися, мов ті груші з дерева, і дрібні — підголосні дзвони. Натовп з переполоху шархнувся на всі боки. Знявся неймовірний галас, плач. І вже не знати, що й діялося на селі. Нарешті сільрада надумалась розіслати по кутках своїх уповноважених — заспокоїти народ. А через якийсь час у сільбуді розпочалися велелюдні збори.

Щовечора потім у сільбуді збирався народ. Збори часто затягувалися далеко за північ. Люди приходили з дітьми, навіть

з харчами. Нерідко хтось і засинав тут. І все тільки мови про ту комуну... Кінець-кінцем одного передсвітанку підняли догори руки всі, крім багатіїв, куркулів, за створення в Калинівці сільськогосподарської комуні, і тоді вже обрали комісії, які й розпочали списувати майно та стягувати його до купи.

Саме в цей час Перекрути обвінчали сина Івана з батрачкою Мартою. Другого дня молоде подружжя ходило ще й до сільради — записатись у ЗАГСі. «Так конче потрібно зробити, — радив піп після вінчання, — бо тоді законне право матиме Марта на майно. А це зараз буде до речі, бо он уже комуну створюють!» Та й самі старі Перекрути квапилися з оформленням свого породичання з бідняцькою родиною. «Захисток буде. На невістку - наймичку та її матір можна цілком буде спертися коли що». І от, як тільки повернулися Іван та Марта з ЗАГСу, і старий і стара загомоніли:

— Ну, Марто, тепер ти вже й хазяйка в нашій хаті. Ми що — хіба довго жити? А хазяйствечко все твоє. Тож там у комуну стягають — їди захищай. Нам комуні не треба. Проміжили вік — проживемо ще якийсь час. Вистачить. А вам треба жити - жити... Так от, біжи мерщій до сільради — покажи їм бомажку. І моя, мовляв, тепер фамілія Перекрута. Одружилася. І все, значить, моє. А як я цілий вік свій працювала в наймах, то й не маєте права грабувати. Закон — бідняцький... Ще от радимо: до матері в хату дещо б перевезла на схованку. Туди не підуть з обшуком. А втім, це ми вже з Іваном налагодимо. Біжи, біжи, — доводь їм, сперечайся. Твоє!..

З того дня і почала Марта виходити на люди, бувати в сільраді, на різних зборах, — і скрізь доводила, сперечалася, до сліз захищала куркульське майно.

— Я хазяйка, я... Іван у них один син, — то все моє. Не маєте права. Я з пуп'янку наймитую. І мати в мене хвора, біднячка...

Це справді трохи спантеличувало сільрадівців та вповноважених по колективізації. Тому майна покищо в Перекрутів і не брали. А інших багатіїв розкуркулювали. Звозили до купи. Поруч того провадилося по селу й усуспільнення середняцьких та незаможницьких одноосібних господарств. Отож через якийсь час увесь майдан біля церкви й захрясь плугами, бородами, сівалками, возами, гарбами, польовими яслами, іншим сільськогосподарським реманентом, а загальні комунівські стайні наповнилися різною худобою: кіньми, волами, коровами, телятами, вівцями, козами, свиньми. До купи звозилось і харчове та посівне зерно, сіно, солома, полова, дрова. Захопившись успіхом колективізації, почали під кінець всього зганяти до одного гурту й розкуркулену та усуспільнену птицю: курей, гусей, качок. Крик, галас, лемент на все село!.. Тим часом куркулі ще гніздилися по своїх садибах. Вони від люті аж зеленіли. І не вгавали. День і ніч гасали по селу з кутка в кутку. Шалено агітували: «Дивіться, дивіться, що ро-

б'ється! До чого воно йдеться? Адже ми попереджали... Антихристова це справа!» Підбурювали проти комуни людей, залякували малодушних: «Не йдіть в комуни! Спалимо, вб'ємо... Наші визволителі от-от прийдуть на допомогу»...

Нарешті розкуркулили таки й церковного старосту — Перекруту. Марта мов у чаді ходила. Що робити? Куди кинутись? Її тягло і туди, до бідноти. Хотілося стати поруч тих, що так само, як і вона, як і мати, зазнали за свій вік не мало лиха від багатіїв. Почувала, що правда таки на їх боці — цих визискуваних колись. Але ж, шкодувала водночас і «своїх» курей, гусей, качок, корів, що забрали на загальний двір, — і опукою билася. «Не хочу суцільної колективізації. Не хочу, не хочу... Віддайте моє». А навколо неї, мов гади, сичали Перемот, Перемстиха, Іван, куми, свати. «Так це, значить, отак вони вшановують твою бідність? Вшановують пам'ятку про твого батька, що загинув на червоному фронті?.. Чого ж ти дивишся? Чого мовчиш?!»

І сталося вже так, що коли одного ранку зібрався великий натовп збурених куркулями жінок на церковному майдані, то серед найактивніших була й Марта.

— Розбирати! Розбирати все по домівках!.. — не пам'ятаючи себе, вигукнула вона. — Нам не треба комуни!..

— До сільради... Повиганяймо комуністів та комсомольців, — верещали старшини та крамариха. — Геть їх з села. Бо це від них все йдеться...

І першими, схопивши в руки ломаччя, кинулися з майдану. За ними, мов та весняна повінь, ринув і весь натовп. І це вже була стихія, що її не в змозі було будькому зупинити в Калинівці...

— Майно!..

— Моє майно!..

— Віддайте моє майно, не хочу в комуни!..

Та все ж назустріч жінкам вийшов хтось з сільрадівців чи з уповноважених по колективізації. Але марна справа: жінки розгубили всякий глузд. Як ураган, як шквал морський неслися вони на сміливця, збили з ніг, зім'яли, і вже що тільки не робили з ним...

— Бий слугу антихристова, бий... — аж хрипіли старшини та крамариха. — Тепер усе буде по-старому...

Жінки галасували. Кидалися до вікон сільради. Гупали киями по рамах, по одвірках запертих дверей. Ганялись за тими сільрадівцями та вповноваженими, що залишалися десь надворі, розтягували по домівках майно...

Забрали з церковного майдану та комунівських стаєнь назад усе своє й Перекрути. І в Марти враз, мов що увірвалося в середині, — вся злоба, вся надзвичайна нервова напруга де й поділися. Перед нею повстало тривожне питання: «Що ж буде?»

Уночі в Калинівці заарештували багатіїв, куркулів, підбурю-

вачів жінок, і разом з ними Перекруту з Перекрутихою. Тільки Іван десь утік. Він навіть не попросився з Мартою. Та Марта аж ні трішки й не досадувала, не жалкувала, — нею опанувала тупа байдужість до всього. Було так нудно й прикро на серці. Десь би впала й заснула назавжди...

Наступного дня всіх заарештованих погнали на вокзал, а звідтіля вже повезли їх на далеку північ.

Марта, залишившись одна на весь двір, тинялась з кутка в кутку. В голові — мов повно свинцю було. Не їла, не пила. А ввечері і всіх їх, жінок, що бешкетували в селі, на двох вантажниках повезли до округового бупру.

В бупрі Марта весь час плакала. Ні з ким не розмовляла. Навіть на допиті слідчого була не дуже балакуча. «Галасували. Кричали. А що діялось — не пам'ятаю. Ні, не бачила хто вбив сільського активіста»... Інші жінки хоч про домівки розмовляли, про дітей, що десь там залишилися, а вона навіть про хвору матір ні разу не згадала. Мов у якомусь затьмаренні перебувала.

Так промайнуло три дні. На четвертий вранці жінок вивели до великої бупрівської зали. Тут було розставлено багато стільців. На деяких сиділи вже чоловіки — це з чоловічих камер. Спереду стільців стояв невеличкий стіл, застелений червоним полотнищем. На столі — карафка з водою. І нікого за столом. Марті було дуже лячно. «Чи не судитимуть?» І вона тулилася за спиною інших. Та от доглядачки звеліли розсаджуватись і триматись спокійно. «Має провести з вами бесіду вповноважений з центру, від партії та уряду». Тоді вже й відлягло в Марти від серця, полегшало. І вона, як і інші, всілась ближче до столу, на передніх рядах, почала розглядати залу. В залі було багато світла, чисте повітря. На стінах — портрети вождів, гасла, плакати. З стелі прямо над столом звисала люстра. Біля вікон на підставцях — пишні квіти в вазонах. І вже звесіліла Марта, навіть заговорила пошепки до сусідок: «Ой же, гарно! Дивись! А ще казали»... Проте, що «казали», так і не скінчила думки. Бо раптом тихо відчинилися напроти двері і в залу швидкими кроками ввійшов простенький на вигляд чоловік, з сивуватою бородою та вусами. В чоботях, з шапкою в руках. Слід незастебнутого пальта виднілася робоча спецівка. І зразу ж він, як підійшов до столу, привітався, оглянувши ласково-ласково усіх. А потім заговорив:

— Ви, товариші, не хвилюйтесь... Нам треба з вами де про що порозумітись... — і, потрогавши для чогось карафку з водою, сів на стілець біля столу. Тоді знов почав казати: — Так от, ми люди, здається, не чужі між собою. Трудівники. Прикро тільки, дуже прикро, що так воно сталося... — І так само обвів усіх ласкавим, добрим поглядом, погладив борідку.

Люди вже й закахикали. Зовсім посміліли. Почали зручніше всаджуватись. Зашепотіли. А вповноважений з центру продовжував:

— Я довідався... Ворог таки досить попрацював серед вас. Піддалися на вудочку. Куркулі, петлюрівці, шпигуни всякі, бач, спантеличили. Що ж, будемо виправляться...

І тут враз скинув з себе пальто, розпалився. І вже як почав, як почав... Ой, як же гарно говорив! Мова його — музика! Марта ще ніколи не чула подібного. Вся аж подалася наперед. Слухала, відкривши рота. А по спині мов мурахи повзуть. Справді ж бо, що наробила? Кого слухала? Кому повірила? Свекрам? Куркулям, що з неї останні сили виснажували? Який антихрист? Яке рядно, що під ним мусили всі спати? Ой, глум! Ой, образа! Будьте прокляті. І Івана ненавиджу. Ворог він мені... І народжувалися в неї думки. «Проти своїх пішла! Проти рідної влади! Проти себе, своїх інтересів. О, згинте, згинте назавжди ці згадки»...

У неї по щоках котилися сльози. Та хіба ж лише в Марти? Змахували з обличчя рясні краплі й інші жінки. Мабуть і в них під вражінням палкої промови вповноваженого партії та уряду народжувалася свідомість, заговорила совість, і вони кляли всіх тих, що справді, спантеличили, призвели до такого ганебного вчинку. Навіть у багатьох чоловіків воложились повіки, і щоб не виказати перед жінками слабизни, вони, чоловіки, нахилялись, мов помічали щось на носках своїх чобіт... А той з сивуватою борідкою та вусами, уповноважений з центру, що біля столу, промовляв:

— Наша більшовицька партія, товариш Сталін, радянський уряд повсякчасно дбають про добробут трудящих, піклуються, щоб усі незаможники та середняки стали заможними, жили в достатку. І шлях до цього один — тільки через суцільну колективізацію. Не таку, звичайно, «суцільну», як припустили в Калинівці. В Калинівці перегнули в один бік, викривили політичну лінію, що її проводить партія та уряд у практичному житті — через суцільну колективізацію та ліквідацію куркулів як класу...

І, швидко витягнувши з кишені пальта газету «Правду», вигукнув:

— Слухайте! Ось що пише товариш Сталін в статті «Запаморочення від успіхів». — Почав читати:

«Одна з величезних переваг політичної стратегії нашої партії полягає в тому, що вона уміє вибирати в кожний даний момент основну ланку руху, вчепившись за яку, вона тягне потім весь ланцюг до однієї загальної мети для того, щоб добитися розв'язання завдання. Чи можна сказати, що партія уже вибрала основну ланку колгоспного руху в системі колгоспного будівництва? Так, можна і треба.

В чому полягає вона, ця основна ланка?

Може в товаристві для спільного обробітку землі? Ні, не в цьому. Товариства для спільного

обробітку землі, де засоби виробництва ще не усуспільнені, становлять уже перейдений ступінь колгоспного руху.

Може в сільськогосподарській комуні? Ні, не в комуні. Комуни становлять покищо поодинокі явище в колгоспному русі. Для сільськогосподарських комун, як переважної форми, де усуспільнено не тільки все виробництво, але й розподіл, умови ще не назріли.

Основну ланку колгоспного руху, його переважну форму в даний момент, за яку треба тепер ухопитися, становить сільськогосподарська артіль.

А далі знов, увірвавши читання та скинувши на свою аудиторію очима, заговорив :

— І це сільськогосподарське об'єднання незаможників та середняків, артіль, треба створювати лише на добровільних засадах, ні в якому разі — примусово. Так само — усуспільнювати лише основні засоби виробництва ...

І люди вже не могли всидіти спокійно. Що це? Сон? Що чують? Артіль! Добровільно! Не вірили своїм вухам. Справді? Адже в Калинівці навіть усю домашню птицю постягали до гурту і ладу їй не дали. Груді наповнювались хвилюванням. Люди схоплювалися. Знов сідали. В очах виблискувала радість. Ще якась мить, і раптом вибухло :

— Хай живе товариш Сталін!

Жінки ще плакали. Але то вже були сльози щастя, сльози прозріння. І от з середніх рядів звівся чоловік, почав продиратись наперед до столу, — скуповджене волосся, розхрістані груди, бліде, нервово обличчя. Зупинившись біля столу, він трохи помовчав. А далі, мов пригадавши щось, стріпонував головою і заговорив :

— Так дозвольте, товаришу представник, від усіх нас щиро подякувати за те, що ви відкрили нам, незрячим, очі. Були сліпі, а тепер — мов уперше на світ народилися. Так, підбурювали нас куркулі, правда. Всіляко залякували, погрожували ... А тут ще, бачте, почали в комуну стягувати все. Воно й трапилося таке лихо, нещастя. Ми ж бо, коли розібратись, то й не проти суцільної колективізації. Якщо добровільно та ще в артіль, то хіба во-роги собі? Я от, можна сказати, середняк, пару коней маю, плуга. А хіба ж мені з руки з тими багаттями, з куркулями? Будь вони прокляті. Мені саме враз у колгоспі. Але ж уявіть собі — комуна ... Невідомо, що і як там. Звісно, боязко трохи. А коли артіль, то будь ласка. Хто ж від цього? Там перекажіть у центрі всім товаришам — ми визнаємо свою велику провину, і в артіль з великим заохоченням підемо. І це кажу від усіх присутніх ...

— Правильно! — загукали на стільцях. — Так воно й є.

Чоловіки посхоплювались, посунули до столу. Марта й собі звелась на ноги, стала за чоловіками. У неї горіло обличчя. Від

хвилювання розтріпалося розкішне волосся, розсипалося по плечах. Але вона нічого не помічала. Те нове почуття, що зародилося в серці, полонило її всю. Вона загукала до жінок:

— Гей, жінки, а ми хіба ж як? Проти? Це, щоб знов на хтось на зле призвів? Ні!..

І сіпнулася наперед, та вже помітивши тепер, що в неї волосся не в порядку, зайшла назад, на своє місце, почала прибирати голову, а жінки, підбадьорені нею, тим часом підходили до столу, уклонялись і казали:

— Ми всі за суцільну колективізацію, товаришу. А з куркулями нам справді не по дорозі. Збаламутили гаспіди...

І вже не помічалось серед присутніх боязких, пригнічених становищем людей. Всі тримались непримусово, сміливо. Загомоніли. Жінки кляли куркулів.

— Так, так,— застібаючи комір спецівки, відповідав уповноважений з центру.— Куркулі—найчисленніші, найгірші вороги трудящого народу. Рішуче боротись треба з ними. Не піддавайтесь на гачок...

І поговоривши ще трохи з чоловіками, він так само ввічливо, як і входив у залу, розпрощався з усіма.

Того ж дня заарештовані були звільнені з бупру.

Повернувшись в Калинівку, Марта вже не пішла жити в двір Перекрутів. Вона оселилась в хаті матері. А незабаром після того, з'явившись в сільраду, рішуче заявила:

— Я дуже помилялася. Майно Перекрутів прошу вважати колгоспною власністю. Я навіть зрікаюсь своєї частини з нього. А це нате прохання наші. Приймайте мене з матір'ю до колгоспу. І от Марта в колгоспі...

Минали дні. З півдня частіш і частіш подихало вологою. Щораз більше чорнів сніг, осідав. Іноді зривався теплий, дрібний дощ; ранками повзли тумани. Нарешті почало пригрівати сильніше сонце. Потекли з пагорбків каламутні струмки. В затишках—то вже зацвітнула і прозелень, пробивались крізь шкара-лупу, що залишили її, мов у спадщину комусь, сніги, перші ніжні квіти. Калинівські артільники, заздалегідь налагодивши плуги, борони, сівалки, впоравшись з очисткою посівного зерна, з нетерпінням чекали виходу в поле. Вони часто збирались у сільбуді, радились. Запально сперечались як краще влаштувати нове колгоспне життя. Інколи виходили в поле, пробували мокру, мерзлувату ще землю, без краю міряли широкими ступнями межники, зосереджено й замислено доводили один одному доцільність, чи навпаки, використання тої чи тої ділянки. А вже над головами і скрізь на весь простір чимраз дужче дзвенів безугавний галас польового птаства. Весна! Так,—ось-ось... І одного погожого ранку під забористий марш сільбудівського баяніста, з червоним прапором на передній підводі, виїхали калинівці на свої суцільні лани. І цього ранку, як ніколи досі, Марта, що довелося їй провести першу колгоспну борозну,

була щаслива. Вона справді відчувала тепер себе повноцінною хазайкою,—хазайкою неозорних степів! І Марта аж заспівала від напливу почуття! І пісню заслухались і люди, і птаство, і сонце, що так яскрило в вишині. А вона, радісна, міцно тримаючи в руках чепіги, проводила все нові і нові борозни, вистеляла масні, пахучі скиби черноземлі.

Так за роботою та в гурті непомітно пролітав час.

Напередодні жнив Марта народила дочку. І хоч давно зріклась Івана, навіть розлуку оформила через ЗАГС, та все ж дочку полюбила. «Дитина моя. Вона невинна, що в неї батько такий. Так уже трапилось. Будемо жити». А колгосп на час жнив взагалі налагодив для всіх своїх немовлят хороший притулок—ясла, і тому дитина не заважала працювати.

На осінніх польових роботах, коли збирали буряки, Марта оголосила себе ударницею, створила в бригаді ударну ланку, почала брати на буксир інші ланки, що відставали. І життя пішло ще краще, повне змісту й радості. А зимою вона почала навчатись вже й грамоти. Її прикладу наслідували інші жінки. В колгоспі організували школу для дорослих. Тоді кинулись і чоловіки ліквідувати свою неписьменність, свою відсталість. І здавалося, що вже старому не вертатись у Калинівку. Але ворог не був ще остаточно знищений. Треба було більш пильнувати. Та цієї істини дехто з колгоспників не дотримувався—попустив віжки. А ворог, що спочатку був притаївся, не гавив,—почав розпускати пазурі. І вже через якийсь час то там, то там—неполадки, п'янка, бешкет, а то й пряме шкідництво в колгоспі... Згоріла стайня, здохла пара найкращих колгоспних коней, загинули свині на фермі від якоїсь пошесті. А коли наступної весни зійшли хліба, то виявилось, що хтось із сівачів навмисне робив ще й обсіви, огріхи. До того ж пішли чутки, що скоро антанта знов буде наступати, тоді артільникам і край. Слабодухі повірили й почали тікати з колгоспу.

Та тепер Марта, вступивши в комсомол, виявила себе на всю широчінь колгоспної активістки. Вона розшукала для колгоспу все те, що поховали було куркулі перед суцільною колективізацією; повела рішучу боротьбу з неподобствами: з ледарями, п'яницями, легкодухами. Виступала з гострою критикою на зборах в колгоспі, на зборах в сільраді. Іздила в район. Клопоталася, скаржилася. Нажила купу ворогів. Вороги всіляко плямували її, намагались посіяти до неї підозру і серед комсомолу, і серед колгоспної громадськості. Найбільш не сподобав Марту голова сільради Семен Пузир. Чи то зазидки брали його, що сам не спроможний був на активність, чи може з інших причин, тільки безсоромно чорнив молодицю. «Е, як-не-як, а куркульська родичка вона. Знаємо, чого їй треба... Ось тільки хай трапиться що, перевернеться влада, то вже перша все нам припадає. Думаєте, не помститься? Аякже! Це з таких! Увесь вік у Перекрутів жила, зросла, набралася куркульського духу. Не-

дарма ж і одружилася з Іваном. Та й де ж сам той Іван? Що вона не знає хіба де він? Так то й не зустрічаються ніколи! Хе-хе! Розвелася... Повірімо. Да-а! От узяти підпали коз госпного майна, загин коней, свиней. Чиїх гадаєте рук? То то ж! А вона, мов і нічого не знає,— бач, активістка. Гай-гай!

Проте Семен Пузир, висувачи такі серйозні обвинувачення проти Марти, не бажав, щоб це мало широкий розголос. У таких випадках він завжди застерігав співбесідника: «Хай вже тільки між нами й залишається. Не люблю тих склок. Звісно, може воно й не так, як здається. Чужа душа темна. Проте, деяких фактів і не заперечити. Адже була Марта куркульською невісткою. Була. Всі добре знаємо. Билась опукою за куркульське майно. Так, билась. Сиділа в бупрі? Сиділа. Ось воно! То, що ви пустили, помилювали,— так не лише ж її одну. Багатьох звільнили з бупру. Вступила в колгосп... А куди ж їй подітись? Ех!»

Але дивна річ! В присутності Марти голова сільради Семен Пузир був зовсім інакшою людиною. Він — чемний, привітний. Вдавав з себе найщирішого друга й прихильника її громадської роботи. Всіляко угоджав. Навіть до однієї з секцій сільради приписав. А вже що до слова на якихось там зборах чи нарадах, то завжди їй першій надавав: «Слово має наша найкраща активістка товаришка Марта». І почне ляпати в долоні. Коли ж Марта, було, зачепить гостро сільраду за неполадки які, виведе на чисту воду, не зважаючи на особи, й самого Семена Пузира, то він тільки, схиливши покірно голову, розведе руками: «Що ж поробиш,— не обхопити всього. Не встигли ми наук всяких прийти. А тут роботи, роботи... Будемо старатись».

Так чим же пояснити поведінку голови сільради? Правда, дехто схильний був у цьому вбачати просто не байдужість його до молоді колгоспниці Марти. Сорокалітній вдівець, саме в розквіті сил, мавши одного сина, який служив у кооперативі прикажчиком і не заважав ні в чому, він справді був ласий до жіночого роду. До того ж і від зайвої чарки не дуже відмовлявся, коли десь траплялося в доброму товаристві. То, звісно, таке діло припустиме. Бо ж як-не-як і він чоловік смертний. Проте, хіба ж тим, що плямуєш можна повернути когось до себе? Ні. Отож, мабуть і не ці мотиви спотворювали в ньому людську гідність. Очевидно, справа тут куди складніша була. От сама Марта, наприклад, інакше розуміла вчинки Семена Пузира — колишнього приятеля Перекрутів. Хіба ж це не він бував у «культурного хазяїна» бажаним гостем: їв і пив у нього, ліг і встав? Та й таке взяти: не знав хіба він ото на початку суцільної колективізації, куди ховали багатії, куркулі добро? Знав і мовчав. Може думав сам при слушній нагоді скористатись з того. Але, бач, Марта, виявляючи свою активність, все те розшукала й повернула до колгоспу. Зірвалося. Отож так чи інакше, а та ворожнеча до Марти палила груди Семена Пузира.

А раз трапилося вже так, що Марта, перевіряючи кооперацію, розкрила перед усім народом справжнє обличчя цього, з дозвілу сказати, представника місцевої влади. У прикажчика кооперативу виявилась велика розтрата, а коли до нього прискіпалися, то він і признався: «Це робота батька. Брав і грішми з виручки, брав і крамом. Брав що хотів. Адже думалося: батько, голова сільради, поверне. А воно бач...» І більше того, саме в цей час — та ж таки Марта знайшла докази, що Семен Пузир переходив в себе на горіщі зерно одноосібників, щоб не дати в хлібозаготівлю. Пішла комісія — і справді на горіщі було аж понад сто лантухів чужої добірної пшениці. Так на цьому кар'єра Семена Пузиря і скінчилася. Несподівано для всіх стало все ясним і зрозумілим.

Ну, а вже незабаром після цього Марту було висунуто та обрано на голову Калинівської сільради. І вона тепер ще з більшим запалом взялася за роботу. Проте, працюючи на користь громаді, державі, вона не забувала піклуватись і про хвору матір та маленьку дочку. Вона, як могла, створювала для них найкращі умови існування. Більшість свого вільного часу, якщо він будьколи траплявся в неї, звичайно приділяла матері та дочці. Про колишнього свого чоловіка — Івана, куркуленка, зовсім забула, вважаючи, що він давно загинув, як і належало непотрібному сміттю, нікчемному бур'яну. Вдруге заміж вона покищо не збиралася виходити. Весела, красива, — вона не одному парубкові сушила груди. Та ба! Молодиця мріяла про учобу, про те, щоб колись вийти на агронома, на інженера, чи стати видатною льотчицею. Не зв'язувала себе. Працювала. І так текли дні.

Але от трапилася з Мартою пригода, що ледь не позбавила її життя. Влітку — вже третього року колективізації — вона якось поверталася з району. По дорозі заїхала на польовий тік, де молотили хліба, до своїх колгоспників. Розповіла тут їм про новини всякі, про новий закон хлібоздачі державі та як його виконувати, ще про дещо цікаве. Трохи пожартувала з молоддю під час перерви: адже й сама була не з старих! І вже через те, що насувалася гроза, — стіною з півдня йшла буря й раз-по-раз громихало, — довго не засиджувалася. Їхала вона далі в Калинівку навпростець, через лісок, що колись уславився був бандиськими нальотами, а тепер уже все зовсім тут стихло. Кониця в неї бігла поволі, відмахуючись і головою і хвостом від настирливих перед дощем гедзів та мух. Верховіття дерев шуміло, тріщало. Пташки, стрибаючи й по дорозі, і з гілки на гілку, стривожено попискували. А Марті було байдуже до всього. Вона своїм звичаєм наспівувала пісень, з насолодою вдихала смолисте повітря. Бо справді ж, чого сумувати? Що дощ насувається? То це й добре! Врожай зібрали, заскиртували, молотьбі не завадить. Хлібоздача державі буде виконана завчасно: впевнена в своїх колгоспниках. А дощ — змоче землю, то можна буде й вкинути на парах ранню озимину. Це саме враз, що дощ... Навіть починало

клонити Марту на сон. Але раптом коняка насторожено заперхала, наставила вуха. Тої ж хвилини близько спереду зза кущів показалась постать чоловіка. Марта скинула очима, смикнула за віжки, хотіла якнайскоріш проїхати повз невідому людину. Та не встигла, вона й розібратись, чого це так лячно стало на серці, коли та невідома людина, зробивши кілька стрибків назустріч, уже простягла руки до коняки ... «Тпру! Стій!» Але коняка, хропнувши, рвонулась убік. Бігуни з розгону натрапили на старий корч, вдарившись переднім колесом, круто перехилились, і Марта, не сподіваючись на таку халепу, беркицнула на землю. Відразу ж заднім колесом їй переїхало погу. Тим часом коняка, крутнувшись на місці, скільки духу було подалася дорогою назад з ліска. І Марта залишилась.

— А-а,—оскаливши зуби, весь оброслий чорною бородою, з очима, як вугілля, хижими й страшними, наблизився до неї той чоловік.—Значить, голова сільради... Артільна активістка... Нарешті, бач, зустрілися. Давно спостерігаю... Хе-хе!

І по голосу Марта впізнала Івана... Так, так,—це він. Але вона навіть не скрикнула, хоч і збагнула, що розмова буде коротка. А він зупинився над нею, розважливий, впевнений, мов колись. Смакуючи наперед свою перемогу, видавлював скрипучі слова:

— Ось ми з тобою, моя куріпочко, і порахуємось: і за майно, і щоб пам'ятала рідного чоловіка. Та й за доброго приятеля моїх батьків—Семена Пузиря. Бач, сплюндрувала чоловікові життя, на п'ять років посадила... Ну, а щоб нам ніхто не заважив, то ми зробимо отак...

Він сквапно витяг з кишені брудну ганчірку, нагнувся над Мартою, що сиділа на землі, не маючи змоги встати, бо нога зовсім від болю одеревіла, схопив за плече, мацнув ганчіркою по обличчю. Та вже як не страждала Марта від болі, але так штовхнула його в груди, що він аж геть поточився...

— Еге, так он як милуєш мужа... Я хотів по доброму, а ти хвицатись...

І мов той звір, всією вагою тіла, від якого тхнуло горільчаним перегаром і болотяною тванню, навалився на Марту, рвав одіж, царапав обличчя, намагався заткнути ганчіркою рота. Та Марта відчайдушно захищалась. Вона впила зубами в його руку, затисла в жмені бороду. І Іван заревів, як ведмідь. А навкруги вже шумів ураган, сліпуче спалахувала блискавка, раз-по-раз, мов рвалися скелі, грюкав грім. У Марти тьмарилось в очах, почувала, що зраджують сили, але ще боролась. І вона так стисла зубами руку, і рвонула за бороду, що Іван, аж звився гадякою в клубочок. Марта спритно вивернувшись, вперлася колінками в груди нападника, обома руками затисла горлянку. Почулося харчання. І вже ніби Іван розмяк, обезсилювався, але от перед очима Марти майнув ніж. Ніж вдарився в гребінець на голові, сковзнув набік і жаром обсипав плече...

Далі вже й не пам'ятає Марта чи довго боролася з Іваном.

Тільки вже коли прийшла в себе від тих голосів, що вразили слух, наче б то з якогось глибокого колодязя,—навкруги неї юрмилися люди.

— Жива, жива...

Над нею нахилилася жінка, зазірала в очі, притулялась вухом до грудей, вслухалась в серце...

— Ой, матінко, та як же шпортнув ножем... Води дайте їй... Води!

Марта з жадобою пила воду. Біль в плечі та нозі не давала змоги звестись. І коли допомогли їй сісти, вона помітила, що Івана вже зв'язали: стоїть віддала, похнюпившись. Тим часом жінка біля неї лементувала:

— Ірод! Бач... Добре, що хоч наспіли вчасно. Прибіг кінь з бігунами. А де ж Марта?... Сволото! Руку підняв на найкращу колгоспницю, на голову сільради...

— Ну,—гукнув хтось з гурту.—Досить. Зводьте обережно та ведіть її до повозки—до лікарні скоріш... А ви, хлопці, гайда—женіть його...

Злива пройшла десь стороною. Втихало. Лісок наповнювався пташиним галасом. І вже сонце знов засяло—гаряче, яскраво... Марту колгоспники на руках перенесли до повозки, поклали на соломі. А Івана погнали в район.

Через місяць Марта видужала. У сільраді, у колгоспі,—скрізь, де потрібувалось живе керівництво,—дзвенів її голос. Організовувала, розпоряджалась, слухала звіти, давала вказівки. Скоро вже закінчилось і літо, пройшла осінь, розпочалася зима. Калинівські колгоспники готувалися до зустрічі четвертої своєї весни. Саме в цей час більшовицька партія та уряд скликали в Москві перший всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. Кого послати на почесний з'їзд? Район разом з колгоспом вирішили відрядити Марту.

І от за кілька днів Марта в Москві. Вона з усіма тими, що так само приїхали на з'їзд,—у чудовому столичному Великому театрі. Всі почуття, помисли, навіть дихання прикуті туди вперед, до урочисто вбраної прапорами та живими квітами трибуни. У неї стукає серце,—тісно в грудях. Але водночас вона відчуває себе такою легкою-легкою. Здавалося, треба лише звести трохи руки—і вже полине-полине назустріч мріям. Та чомусь раптом потьмарилось чоло. То спало на думку, про що вже ніколи не хотілося б і згадувати: пригадався той колишній ганебний вчинок... О, як прикро! як болісно! Але це лише якась мить пронеслася хмаринкою перед нею, бо вже от в уяві світлі картини з тієї бупрівської зали, куди їх, жінок, тоді вивели наглядочки. Аж ніби чує зараз серед напруженої тиші теплі слова того старого більшовика про великого вождя народів. І вже хвилююча, невимсвна радість охоплює Марту. Вона мружить очі від повноти почуттів. Вона ще не бачить того, чие ім'я промінням сонця розходиться від червоної Москви по всьому світу, гріє серця, на-

смажує сили, а вже всією істотою, як і всі присутні, відчуває наближення його. Ще хвилина... І здвинулася зала. Весь народ звівся назустріч. Загуркотів грім оплесків. Марта виструнчилась. Очі стали зіркими - зіркими. Вона бачить перед собою весь світ. Там на трибуну входила скромна, проста, але разом така велична постать. То — Сталін! О, рідний батько!.. Мартині вуста вимовляли найдорогоцінніші, найщиріші слова, що йшли від глибини серця. Вождь народів наближався рівним, спокійним поступом до столу президії. На ньому була та ж наглухо застебнута куртка і шаровари захисного кольору, що Марта знала з багатьох портретів, в чоботях; в лівій руці димилась невеличка звичайна трубка. За Сталіним йшли його вірні, найближчі соратники — члени Політбюро, члени уряду. І от вже всі за столом. А в залі вирує, грімить, в залі рокіт. Бурхливі овації, вигуки слави перекочуються з края в край. Аплодують і всі за столом. Аплодує з'їзду товариш Сталін. Потім він зняв руку. Все стихло. Люди опустилися на стільці. Тоді сіла і Марта. І відразу, просто і діловито розпочалася робота з'їзду. Колгоспники один по одному сходили на трибуну і розповідали партії, уряду, розповідали великому вождю про свої досягнення, про колгоспні потреби.

Наприкінці з'їзду колгоспники слухали геніальну промову товариша Сталіна про чесний труд в колгоспах, про боротьбу з ворогами, про шляхи заможності колгоспників, про те, що жінки в колгоспах — велика сила, про славу радянську молодь. Марта глибоко сприймала золоті слова промови, давала в серці обіцянку, що вона свято, не порушно і точно їх здійснить. Вона росла, окрилялась мужністю, більшовицькою свідомістю і почувала, що тепер для неї немає таких труднощів, яких би вона не подолала.

Потім Марта повернулася до дому, в Калинівку, і в неї справді обіцянка не розійшлася з ділом. В кого ще в сільраді, в колгоспі був такий порядок, так працювали люди? У кого ще були такі хліба: жита, ячмені, пшениці, картоплі, буряки? Це ж на Калинівських полях котилися хлібами буйні хвилі врожаю; на їхніх же плантаціях рясно цвіли картоплі, аж очі вбирала листата зелень цукрових буряків. Так! І щодня об'їжджає Марта бігунцями це колгоспне багатство, власними очима хоче все бачити, дослідити, чи все в порядку, не забули чого передбачити, чи не підкрадається яке лихо, шкідник. І співає вона радісних пісень: славить працю і щастя трудових людей...

Цього ж літа в кінці жнив померла Мартина матір. Вона заповідала дочці бути завжди чесною, мужньою, пам'ятати чим вони були, за що поліг батько. А після молотьби та виконання плану хлібоздачі державі, Калинівський колгосп, за рекомендацією з району, відрядив Марту до міста на учобу. Так стали близькими до здійснення мрії колгоспної активістки — бути агрономом, інженером чи видатною льотчицею.

Антон Шмигельський

СВЯТО ВІТЧИЗНИ

Багряною піснею сонця
Займається день над землею
І сповнює простір вологий
Проміннями, світлом, теплом,
Хвилює налите колосся,
Бентежить барвисті алеї,
В розчинені вікна і двері
Вдирається день напролом.

Назустріч йому ідуть люди
У чистій святковій одежі,
І в їхній урочистий гомін
Вплітає свій шум вітерець;
Йдучи, озирають будови,
Лани золотаві безмежі,
І мріють, і згадують люди
Під музику власних сердець:

Отам, де величні заводи,
Був Лосівський степ і окопи,
Де башти прозорі Держпрому —
Страхітні провалля ярів.
Там кров пролили металісти,
Вмирили в бою рудокопи,
Там харківський вітер буремний
В знаменах донбасців шумів.

А далі — вогні Дніпрельстану,
І Київ на кручі високий
Стоїть, у Дніпро задивившись
На відблиск своєї краси.
Там слави зажили котовці,
Рубаючи шляхту з наскоку,
Там щорівці гнали гетьманців
Крізь наддніпрянські ліси.

Гойдаються сонячні хвилі
Над степом Таврійським артілним,
Пливуть над Каховським плацдармом
І б'ються об стоптаний вал.
Там Фрунзе і Клим Ворошилов,
Під шквалом шрапнелі суцільним,
Водили полки більшовицькі
Супроти баронських навал.

А там, у Кремлі, під зорею,
У простій маленькій світлиці,
Найперший обранець народів
Схилився над білим листом.
Це він легендарних героїв
Водив захищати Царичин
І путь показав переможну
На Харків, Донбас і Ростов.

О, ні! Не забути героїв,
Що винесли ті бойовища.
І не топтати цю землю
Банкірам, баронам, панам!
Усе, чим багатий цей простір,
І щастя, і влада найвища
Назавжди належать народу,
Його найвірнішим синам.

Назавжди у кожному серці,
У пам'яті світлого людства,
Як прапор, як символ свободи,
Носитимуть образ оцей,
Що дивиться з тисяч портретів,
Як люди співають, сміються,
Як сонце промінням веселим
Сміється й собі до людей.

Харків, 1939 р.

ОПОВІДАННЯ ТАНЮШІ РАСКОВОЇ ПРО ЗУСТРІЧ З ТОВАРИШЕМ СТАЛІНИМ¹

Ну, що ж вам спочатку розповісти?..

Мама ще готувалась до перельоту на Далекий Схід, а я вже докучала їй:

— Мамо, польот буде?

— Буде.

— А після польоту — до Сталіна поїдете?

— Не знаю, — відповідала мені мама. — Якщо добре злітаємо, може й поїдем ...

— Ну, а якщо поїдете, мене візьмеш? Мамо?..

Мені все не вірилось. Навіть того дня, коли ми збиралися на вокзал зустрічати з Далекого Сходу маму, Валю Гризодубову та Осипенко, коли якийсь дядя привіз нам з бабусею квитки до Кремля, я ще думала, що мене можуть не взяти. А коли ми з мамою сідали після мітингу в прикрашену машину, я навіть намагалась якнебудь захватися в квітах, щоб мама не помітила.

Ми мчали по вулиці Горького, і я вже не боялась. Ловила нальоту барвисті листівки. Мені хотілося сісти на спинку відкритої машини, щоб краще бачити свято, та мама не дозволила. Взяла й посадила мене на сидіння ...

А тепер я розкажу, як ми були в Кремлі.

От ми під'їздимо до Кремля. Він такий великий, світлий такий, дуже красивий Кремль, і дуже схожий на палац!

Ми входимо, нас уже ждуть не діждуться. Зустрічають ... Хто це попереду? Чкалов!

Коли ми підійшли до залу, мама сказала, що вона йтиме з Валею та Поліною, а ми — позаду. І я знову стала боятися, що Сталіна не побачу.

В залі мама сіла за стіл, а я опинилась напроти. А сидіти мені хотілося поруч. Я мало не плакала: підійде мама до Сталіна, я сама зостанусь?

Та коли Сталін увійшов разом з Молотовим, Ворошиловим і Кагановичем, і мама, і Валя, і Поліна Осипенко кинулись до нього і цілували його, Сталін спитав:

— А де ваші діти?

Мама відповіла:

¹ З книги „Найщасливіший день“, що виходить в Дитвилаві ЦК ЛКСМУ.

— Ось вони сидять.

— Кличте їх сюди!

Мама покликала мене. Я зраділа, побігла просто до Сталіна. Дивлюсь на нього, а він — такий звичайний, в сірому своєму звичайному костюмі, з Валиним сином на руках ... Він простяг мені руку, а я так добре потисла її, що Йосиф Віссаріонович вдає, ніби не може розвести пальці, ніяк не може.

— Яка ти сильна, — сказав він.

— Ви жартуєте, — відповіла я. — Ви знарошна стисли, — і сіпнула його за руку, мені не хотілось її випускати.

— Ну, поглянь, що ти зробила ... зовсім зламала, — знову пожартував товариш Сталін, смикнув мене за ніс і почав розпитувати, як я вчилася, що робила, поки мама була в польоті.

Біля столу я тепер уже опинилась поміж мамою та Ворошиловим, а поруч з мамою сидів товариш Сталін.

Він розпитував маму про здоров'я, про польот, а вона все ніяковіла і не знала, що відповісти. А я думаю: чого вона мовчить? Треба їй просто розмовляти і все ... Я ж не соромлюсь!

Мені захотілося познайомитись і з Ворошиловим, але я не знала, як з ним заговорити, нічого не могла придумати, я тоді ще маленька була. А заговорити хочеться. Думала, думала і враз як скажу:

— А я бачила вашого кся на параді.

Ворошилов голосно засміявся:

— Мого коня бачила, а мене не помітила?

— Ні, — відповіла я, — ви теж сиділи на вашому коні.

Всі сміялися.

Я бачила, як до залу увійшли дві дівчини. Це були Світлана Молотова й Світлана Сталіна. Ми привітались, поговорили. Йосиф Віссаріонович познайомив нас із дочкою:

— Вона в мене — хазяйка, я в неї завжди питаю дозволу, коли щонебудь вдома треба зробити ... Вона в мене і вчиться відмінно.

Світлані Сталіній довелося сісти біля Поліни Осипенко, а Світлана Молотова сіла поміж своїм папою і Сталіним.

Потім ми почали банкет, чи — як би це сказати? — сіли вечеряти.

Заговорив Вячеслав Михайлович Молотов. Він поздоровляв екіпаж літака «Родина» і маму мою, і всіх нас.

Відповідала йому Валя, Поліна, потім, нарешті, почала і мама. Говорила вона з бокалом у руках і дуже хвилювалась. Говорить, говорить і все на Сталіна дивиться.

Нарешті, підвівся з бокалом і товариш Сталін. Я не все зрозуміла, що він говорив, але мені хотілось би слухати його ще і ще ... Коли він скінчив, бабуся моя і всі родичі Поліни та Валі кинулись до товариша Сталіна, щоб чокнутись з ним. Але він сам пішов їм назустріч.

Вечеряли ми, вечеряли, і захотіла я з'їсти рака. Взяла його,

а обчистити не вмію, не знаю як це робиться. Звернулась до мами, а вона теж не вміє, та й не до мене їй! Тоді я подумала, подумала і попросила Ворошилова, хоч мама й не веліла. Ворошилов обчистив, я з'їла та й на маму дивлюсь: чи не розсердилась? А мама й каже:

— Додому пора, пізно вже. Ідіть з бабусею, а я потім приїду.

А мені так не хотілося йти, що я не втерпіла і навіть товаришеві Сталіну на маму нажалілась.

І Сталін сказав:

— Нащо ви її додому відсилаєте? Хай сидить.

І я зосталась.

А на сцену вже виходив ансамбль пісні й танцю... Почали вони співати, грати, а Сталін і Ворошилов стали підспівувати червоноармійському хорові. Сталін дуже любить українські пісні, а найдужче «Закувала та сива зозуля».

Потім заспівала і я. Одну пісню знаю, потім другу. Тоді Сталін з Ворошиловим і питають мене:

— Ти всі пісні знаєш? А заспівай оцю...

Я потихеньку заспівала.

— А цю?

— І цю знаю.

— Вчите її музики? — спитав товариш Сталін у мами.

— Ще ні, Йосиф Віссаріонович.

— Треба обов'язково вчити. Вона дуже правильно співає... Давай, Танюшо — ще якоїсь...

Я співала й дивилась то на Світлану Сталіну, то на папу її, то на гвоздики, порозкладені по краєчку столу, і вони мені так сподобались, так сподобались! Були вони червоні та ще світленькі якісь... Товариш Сталін побачив, куди я дивлюсь, підійшов і взяв квіти, і став мені дарувати по одній, поки не віддав усі.

Я дуже зраділа: Сталін подарував! І я нікому не хотіла віддавати моїх гвоздиків, і не розлучалася з ними весь вечір.

Так, з квітами, я й стояла, поки Сталін прощався з нами. Я дивилась, як він виходив із залу, але мені самій дуже не хотілося звідти йти... Коли ми пішли, я навмисно ступала повільніше, щоб побути ще хоч трошки в Кремлі, в гостях у Сталіна...

Але ми все таки виходимо, сідаємо в машину і ідемо...

Червоних гвоздиків я всю дорогу не випускала з рук. Вони й зараз, дивіться, ось лежать у мене в книжці.

Записав Олександр Ільченко.
Москва, Подліпки. 23 серпня 1939 р.

Іван Чумаченко

БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА ЧКАЛОВУ

Ти руку впевнено у синяву підняв
І зір у небо спрямував орлино,
Де літаків, у дивнім сяйві дня,
Високий стрій підводиться і лине
Мені здається дивляться вони
Куди ти їм указуєш дороги,
Бо звикли краю мужнії сини
З тобою йти до слави й перемоги.
Ти їх ведеш в простори голубі,
Твого чекають зову і веління.
І будуть ще рівнятись по тобі
Землі нової дальні покоління.
Хто край прославив — той не умира!..
Ти житимеш повік у серці краю!..
І я стою, — навколо сонця гра, —
Дивлюсь на пам'ятник й живого
відчуваю.

Казахстан, 1939 р.

Юрій Хазанович

НІЧНА РОЗМОВА

Вона підходила до розчиненого вікна, підводилась навшпиньки, дивилась на небо і прислухалась.

Липнєве небо було прозоре й чисте, тільки далеко десь над обрієм біла пухнаста хмарка пливла поволі й танула.

У вікно залітав теплий вітер. Він приносив далекий і розпливчастий відгомін вуличного шуму, гойдав сіру парусинову штору і куйовдив Таніне волосся.

Таня відкидала з лоба темні кучері і поверталась до свого стола. Вона шаруділа паперами, перегортала рисунки, розглядала їх пильно й ловила себе на тому, що нічого в них не зрозуміла, не запам'ятала, що думала зовсім про інше...

Сьогодні Антон іменинник і сьогодні він випробує нсвий потужний винищувач їхнього заводу... А вона не могла піти на аеродром,— роботи було багато, починали нову машину, і взагалі такий вже склався звичай, що при випробуваннях літака в повітрі від усього відділу присутній тільки головний конструктор.

Вона примушувала себе працювати і це вдавалося їй лише на кілька хвилин.

Знову йшла до вікна, підносила голову. Та даремно. Аеродром був з протилежного боку, він починався в кінці заводу і вливався далеко у степ.

Звідси, з контори до аеродрому не менше як два кілометри. І Антон завжди уходить вглиб степу...

І як колись, у студентські роки, коли траплялось слухати нудну нескінченно довгу лекцію, вона щохвилини поглядала на годинник, чекала дзвоника.

З роботи Таня подалася до міста.

Вийшовши на подвір'я, вона оглянула небо, і не побачивши літака, вирішила, що йти на аеродром вже пізно,— тепер мабуть йде огляд машини після польоту, а про наслідки огляду вона взнає через одну-дві години.

Це навіть дуже доречно, що в Антона сьогодні льотний день. За цей час вона встигне дещо в кулінарії, адже напевне зберуться друзі...

Таня уявляла собі зустріч з Антоном і тепло всміхалась. Звичайно, Антон не згадає про день свого народження, він ніколи

не пам'ятає. Проте, не було випадку, щоб Антон забув колинебудь про її іменини, або річницю їхнього подружнього життя.

Він приїде стомлений польотом, і раптом згадка про день народження і квіти ... Яскраві, запашні квіти ...

Але все залежить від враження, яке справить на нього нова машина.

Якщо машина хороша, Антонові стає душно й тісно в кімнаті, він вибігає на подвір'я і до густої темряви ганяє з діворою в «квача».

Під час гри пілот губить пантифлю і повертається за нею, підстрибуючи на одній нозі. Його ловлять і у дворі вибухає неперевершений вереск дитячих голосів.

Іноді він приходить мовчазний і суворий, поволі роздягається і лягає, ховаючи обличчя.

І Таня вже знає: машина не сподобалась йому, Антон сердитий на всіх, на весь їхній завод і в певній мірі, звичайно,— на неї. Тоді вона теж мовчить, з болем приймаючи цей одвертий і важкий докір.

Вона брала участь у всіх наземних випробуваннях цього літака,— винищувач одержав гарну оцінку; і тим приємніше було, що кермове управління належало цілком її бригаді ...

Але в повітрі ... Що скаже машина в повітрі?

Першим це визнає Антон. Йому одному подасть вона свій перший невідступний рахунок за всі найдрібніші недоробки, за всі огріхи цілого колективу. І він сам розплачуватиметься за все ...

Звичайно, все залежить від машини ... Таня поспішала.

В тютюновій крамниці вона купила люльку, невелику, красиво вигнуту, з золотавим кілечком. Антон сказав якимось, що хоче люльку. Та сам він, безперечно, ніколи не купить. У вільні дні він може годинами поратись серед запорошених букіністичних полиць, але на щось інше у нього вже не лишається часу.

Йй хотілося ще раз подивитись на люльку, але на руках, як дитину, вона несла квіти, п'яніла від них і ще пожадливіше вдихала їх дурманні пахощі.

Коло свого будинку Таня побачила Миколу Чумака; він вибів з під'їзду і простував до авта. Вона гукнула його. Чумака здригнув, обернувся й пішов їй назустріч.

— Ви були у нас? Ну, ходімте, ходімте,— швидко мовила Таня.— Ви дивитесь на квіти? Сьогодні ж день народження Антона. Забули? А ще приятель ... Правда хороший букет?..

— Я пам'ятаю,— тихо відповів Чумака,— відчиняючи вхідні двері і пропускаючи Таню.

Вона подумала, що цей невчасний візит Чумака відбере у неї час і, не замислюючись, заклопотано хитнула головою й стомлено промовила:

— Антон приїде пізно. У мене ще стільки роботи ...

Тільки тепер вона зрозуміла необережність цієї фрази, яка може образити Чумака.

Стурбовано глянула у дзеркало, вправлене в стіні ліфта, побачила обличчя Чумака і здивувалась. Обличчя було сіре, очі дивились стомлено й тривожно. Йй здалося, ніби Микола страшенно постарів за ті дні, що вона його не бачила.

— Чого це ви такий розгвинчений ?

Чумак злякано подивився на неї, потім глянув у дзеркало, поправив портупею і незграбно переступив з ноги на ногу.

Ліфт спинився на шостому поверсі.

— Я зібрався до вас на завод ...— заїкаючись, промовив Чумак, беручи її за лікоть.— Мені треба ... Я хотів попередити вас, Тетяно Іванівно ...

Таня спинилась, одну мить пильно дивилась в його очі.

— Що ? Антон ?..— прошепотіла вона, задихнувшись.

Чумак мовчки опустив голову. Таня вирвала лікоть з його руки і кинулась до дверей.

Вона оббігла кімнати,— в них нікого не було,— і безмовно спустилась на стілець, руки її безсило звисли, й квіти впали на коліна, розсипалися на підлозі.

Схиливши голову, вона побачила їх і заплющилась.

Йй неvistачило повітря, вона приклала до грудей руку, хотіла крикнути, але не було ні сил, ні голосу.

Чумак приніс склянку води, але Таня відштовхнула її.

— Що таке ? Що сталося ?— зрештою спитала вона, не розкриваючи очей, і простягла руку.

Чумак узяв її руку, легенько стиснув і затримав у своїй долоні.

— Він живий ... Будемо сподіватись ...

Руки в Чумака тремтіли — і цю легку, ледве вловиму дрож відчула Таня.

— Як це сталося ?

Микола випустив Таніну руку і пішов вздовж кімнати.

Він ладен був зробити підряд тисячу мертвих петель ніж відповідати на такі питання.

— Машина ... Він нічого не міг зробити, хоч який він упертий ... Машина не вийшла з штопору ...— тихо промовив він і стиснув кулаки. Таня підвела голову і погляд її злякав Миколу.

— Не вийшла ... з штопору ?..— пошепки повторила вона і міцно прикусила губу.— Стійте ...— Таня підвела руку й примруживши очі, подивилась кудись вище Миколиної голови.— Не вийшла з штопору ... Значить що ? Значить кермо ?.. Відмовило кермове управління ?!— Несподівано рвучко схопилась з місця і, наступаючи на квіти, підбігла до Чумака.— Це неправда ! Я не вірю !..— крикнула вона, узявши його за плечі.— Я сама розробляла кермове управління. Цього не може бути ...

Вона впала на стілець і долонями закрила обличчя.

Чумак не знаходив слів, щоб заспокоїти її, тупцював на одному місці, лаяв себе. Він знову приніс води, але Таня не взяла її.

Через якийсь час вона поволі підвелась, провела пальцями по очах, наче після сну, похитнулась і пішла до дверей.

— Де Антон?.. Я хочу його бачити...— сказала вона, не обертаючись.— Ходіте.— І Микола поплентався за нею, опустивши руки, схиливши голову.

Увечері пішов дощ; але люди, що стояли на вулиці за високими скляними дверима, не розходились.

Черговий лікар вийшов під дощ, він хотів сказати, що коли йому пообіцяють додержувати тишу, їх пропустять у вестибюль. Та йому не дали вимовити ні слова, його закидали питаннями, він не встигав відповідати і його нетерпляче смикали за мотузки на рукавах халату. І старий швейцар, незадоволено хитаючи головою, шепочучи щось, розкрив двері.

Сюди прийшли діти. Майже щодня вони обліплювали машину, що приїздила за дядею Антоном, і він віз їх один квартал, по-вільно, щоб, бодай, не звалився хто... Похнюпившись, стояв у кутку восьмикласник Анатолій. Ще тільки вчора Антон Григорович, відомий пілот Антон Роев, дві години працював разом із ним над його моделлю літака. Хлопцеві не вірилось. Адже тільки вчора... І страшенно кортіло побачити пілота на власні очі. Таня часто виходила на сходи. Очима, повними тривоги й сухими від лиха, дивилась на людей; багатьох вона бачила уперше. Люди безшумно йшли їй назустріч, обступали її, розпитували пошепки...— Звичайно, звичайно він буде жити...— ледве чутно, але упевнено мовила Таня і спиралась на чийсь лікоть.

— Ідіть же, товариші,— благала вона.— Завтра ж на роботу... Ідіть...

Таня поверталась підбадьорена, осяяна далеким і мінливим вогником надії. Вона підходила до білого ліжка, ставала вголовах, тихо мовила, схилившись:

— А тебе знайомі відвідати прийшли. Чуєш, Антоне?

Антон лежав, великий і безсилий, увесь забинтований з заплющеними очима.

Він ворухив сухими посинілими губами й іноді говорив щось довго і безладно.

Таня вслухувалась в його слова, ловила нескладні уривки фраз. Але скоро цей глухий далекий голос став лякати її: він звучав, як важке безвихідне обвинувачення, як вирок, страшний і справедливий.

Вночі приїздив командувач повітряного флоту. Він довго стояв над Роевим, німий, з міцно стиснутими губами й примруженими очима, тільки руки трохи зраджували його зовнішній спокій.

Таня підійшла до нього й несміливо подивилась йому у вічі.

— Даруйте мені,— тихо промовила вона.— Вже відомі причини?..

Командувач пильно глянув на неї, потім на свої руки і сховав їх за спиною.

— Зараз працює комісія... Мені здається, була якась конструктивна помилка.— Він зітхнув і додав, зажурено хитнувши головою: — Дорога, надто вже дорога помилка...

Таня знала, що випадки, коли літак не виходить з штопору, трапляються здебільшого через неполадки в кермі. А конструкція кермового управління належала її бригаді, їй самій.

Тут кожен найдрібніший гвинтик пройшов через її руки. Вона перевіряла його розрахунок, проглядала рисунок, на якому він був зображений, обмацувала його в цеху коло верстата, зрештою, бачила на машині. Понад півтора роки працювала вона з своєю групою над цим літаком і перші наземні випробування обіцяли всім радість перемоги. І от... Невже вона помилилась? Невже невірно розрахована ефективність керма?

«Дорога, надто дорога помилка...»

Прогавили, безумовно десь прогавили...— Вона поєднувала, узагальнювала всі окремі деталі й обчислення, розроблені співробітниками, зв'язувала, збирала ці деталі в складний і чіткий механізм.

Звичайно, тільки вона у всьому винна. Тільки вона...

Безтямно Антон відвертався од неї і Таня сприймала це, як тяжкий гнітючий докір.

Вночі головного лікаря викликали до телефону. Він повернувся зворушений, червоний. Таня чула, як він сказав хірургові:

— Дзвонив товариш Сталін. Просив кожної години повідомляти...

Вона вийшла з палати й ходила довгим вузьким коридором, зігнувшись ніби від холоду.

... Сталін вже знає про все... Він дізнається, хто у всьому винний. Обов'язково дізнається...

І вона до болю стискувала пальцями виски.

З похорон друзі поїхали до Тані. В сутінках вони пригадували хвилюючу трасу життя Антона, пригадували все, що перепліталось з його іменем, все до дрібниць. Пригадували його плани і мріяли його мріями.

Слухаючи друзів, Тані часом здавалось, що Антон живий, що він тільки спить, там у суміжній кімнаті. І друзі розмовляють напівголосно, щоб не збудити його.

Вона йшла до спальні й хутко поверталась. Ніхто ніби не помічав цього. Хтось починав розмову про її завод, про нові конструкції літаків, які він випускатиме. Таня жвавішала на кілька хвилин, захоплено сперечалась, доводила, хвилювалась.

Від конструкцій мова зайшла до людей. Критика була навмисно гостра, щоб викликати суперечки.

Згадували й головного інженера й конструкторів, і рядових

робітників, і льотчиків - випробувачів, і знову пригадали Антона Роева ...

Пізно ввечері розійшлися друзі.

Дружина Чумака, Галина, попросила у Тані дозволу лишитись з нею.

Вони мовчали довго. Таня ходила по кімнаті.

Ступала вона нечутно, ледве торкаючись підлоги. Ці дні привчили її до тиші, виховали постійну обережність в руках, і коли далеко внизу гриміли входні двері, вона здригалася.

— Ти б лягла відпочити, Таню,— несміливо промовила Галія. Таня спинилась коло неї, глянула незрозуміло.

— Я кажу,— тобі відпочити треба,— повторила подруга.

— Відпочити ...-- Таня посміхнулась стомлено й махнула рукою.— Після чого? Я ще нічого не встигла ...

Галина зрозуміла, що Таня відповідає не їй, а своїм думкам і замовкла.

— Не відпочивати мені, Галинко ... Ні ...— мовила вона, спившись коло вікна.— Мені або вбитись, або боротись ... Як ніколи ... Ти ж знаєш моє життя ...

Пам'ять її безжалісно поновлювала минуле, таке недавнє й таке далеке.

Перед очима несподівано яскраво і по-новому хвилююче й гостро віджила перша зустріч з Антоном.

Вона працювала тоді бригадиром - револьверщиків на тому ж заводі. Саме в той час завод випускав один з перших своїх літаків. Її бригада мусила виготовити безліч дрібних деталей арматури. Але минуло кілька строків, а плану бригада не виконала.

Завод був молодий і четверо його токарів - револьверщиків теж були молоді й не могли похвалитися досвідом.

На виробничих нарадах тільки про них і йшла мова. А одного дня до Таніного верстата підійшов начальник цеху і якісь військовий.

— Ось і товаришка Кравченко,— кисло посміхнувся начальник.— Познайомтесь,— наш головний зривщик ...

— Роев,— промовив військовий, стискаючи їй руку. Таня підвела голову, щоб глянути в його обличчя й сама собі здалася такою маленькою в порівнянні з ним, що навіть засоромилась.

— Через вас затримується складання літака. Ви знаєте про це?— мовив військовий, заглядаючи в її обличчя.— Я мусив був його випробувати ще тиждень тому.

Потупивши очі, Таня мовчки хитнула головою.

— Чому погано працюєте? Заважає хтось?..

Таня почала покvapливо рвати паклю, якою перед тим витирала руки.

— Хочемо працювати добре, та не навчилися ще ...— тремтливим голосом сказала вона.

— Вчитись треба ... Бажання у вас, видимо, не дуже то міцне ...— зауважив пілот.

Зрештою ця розмова розсердила револьверщицю. Вона відкинула паклю й промовила, червоніючи від роздратування :

— Пробачте, але верстат чекає ... Можна в обідню перерву ...

З неприхованою люттю вона довго дивилась йому вслід, аж доки сльози гіркої образи не затьмили їй очі.

Через місяць Таня знову побачила його коло свого верстата. Пілот простяг їй руку, одверто й широко всміхаючись.

— Прийшов просити пробачення й подякувати ...

Таня підвела голову й помітила, що у нього великі ясноблакитні очі, зовсім не суворі, як їй здалося тоді ...

— Так, подякувати ...— переказав пілот.— Ваші деталі працювали чудово. Як і вся машина ...

— Коли б ці деталі були погані, вони не вийшли б з цеху, — із стриманою ввічливістю промовила револьверщиця.— Вам треба дякувати конструкторів, складальників ... Ви помилились адресою ...

Пілот розгублено глянув на неї й збентежено кахикнув.

Відтоді й почалась їхня дружба.

Вона схвилювала Таню, захопила і втішила, револьверщиця таємно навіть пишалася нею. Але знайомство це завдало їй і чимало страждань.

Молода робітниця була цілком задоволена своїм розрядом і знаннями, своїм місцем у житті, й раптом знайомство це похитнуло всі її переконання. Радість кожного побачення отруювала свідомість її нікчемності в порівнянні з Антоном. Він міг годинами розповідати про театр і музику, про поезію й своє льотне життя і більша частина його оповідань лишалась для неї хвилюючою загадкою.

Скоро він почав приносити їй книжки. Це ж він подав їй думку готуватись до інституту, й може коли б не його наполегливість і піклування, вона не була б тепер інженером.

Іноді Антон малював картини майбутнього. Вона працює авіа-конструктором. Хорошим конструктором ... А він випробує її машини, допомагає виводити недоліки і потім на цих машинах прокладає нові, нікому ще в світі не відомі траси ...

Він міг чудово мріяти, Антон ...

— Ти розумієш, я завжди рівнялась на нього ... І підводилась ... Він був тою вершиною, до якої я прагнула ... І через мене ...

Таня розвела руки і схилила голову.

— Антон засудив би такі думки, — тихо сказала Галя, підводячись.— Безперечно, засудив би ... Але тобі необхідно відпочити. Не можна так ...

Майже силоміць вона поклала подругу й сама умостилась на дивані.

Таня задрімала й приснилось їй, ніби падає вона з високої кручі. Вона схопилась, сіла. Галя вже спала. У вікна дивились зорі. Таня тихо вийшла з спальні, сіла коло письмового столу.

На столі праворуч стояла ширококрила модель літака, того літака, на якому Антон летів на Далекий Схід. А поруч лежала люлька, маленька, красиво вигнута, з золотавим кілечком, незаймана, нова.

І вже скраю, коло телефона, на потертому планшеті — його сипя пілотка з яскравою зіркою...

Таня дивилась на пілотку, обережно гладила її долонею. Потім рішуче підійшла до розчиненого вікна, перехилилась.

Глибоко вниз вирувала безсонна заклопотана Москва. Ревля автомобільні сирени, вогні переплітались, пливли й зникали.

Таня дивилась униз, у цю глибіню і, здригнувшись усім тілом, майже відскочила від вікна.

Довго сиділа вона коло столу, дістала з ящика наган, покляла перед собою.

Підперши голову обома руками, розглядала фіалкову сталь і читала напис на шерсткій ручці, в якому згадували відзвіту її чоловіка.

В цей час задзвонив телефон. Таня здригнула, глянула на двері спальні, — ще Галю розбудить... Хоч би вона спочила... і взяла трубку.

— Тетяна Іванівна? — спитав тихий, м'який голос. — Пробачте, я не збудив вас?..

— А хто це? — стомлено закинувши голову, спитала Таня.

— Сталін.

— Товаришу, ну нащо ці жарти... — промовила вона швидше, благаючи, ніж роздратовано.

— Тетяно Іванівно, а ви не маєте підстав мені не вірити...

І раптом вона впізнала цей голос; вона чула його по радіо, з екрана, вона пам'ятала його, цей тихий грудний голос.

— Йосиф Віссаріонович! — скрикнула Таня. Вона підходила з крісла, похапцем вільною рукою поправила волосся, й помітивши наган, швидко відгорнула його ліктем і прикрила рукою.

— Я одержав щойно матеріали експертизи... — мовив Сталін. — Розірвалася тяга ручки управління. І головне, не у місці зварки, пригадуєте, а поруч... Ви розробляли управління? От. Розрахунки вірні, а лабораторія, певно, матеріал погано досліджувала...

Таня задихалася, мовчала. Сталін кахикнув і спитав тихо:

— Як почуваете себе?

— Ви можете зрозуміти, як...

— В цей важкий день ви мусили б поклястися довершити нездійснені мрії вашого чоловіка... Вам було б легше...

Йй пригадалось недавнє свято.

Над аеродромом, заглушаючи оркестри й вигуки привітань, низько проходили літаки.

Антон ішов до свого літака й махав їй здаля рукою. А за кілька хвилин його машина була вже високо в небі...

Люди підводили голови й невтомно плескали в долоні.

— Роев летить... — почула Таня тоненький дитячий голос.

Вона оглянулась, праворуч від себе побачила дівчинку років десяти і зовсім близько, на віддалі кількох кроків побачила Сталіна. Він захоплено дивився угору, мружачи очі, всміхався й плескав у долоні...

— Я віддам життя цьому ... — захлинувшись, промовила Таня.

— Ви почали вже понадшвидкісний? Це чудово. У вас тепер багато роботи ... Вам спочити треба ... До речі, чому ви не спите, вже, здається, пізно? Що? Ну, облиште ... Вам треба добре відпочити ... Спіть, спіть ...

Вже дзенькнув коротенький дзвоник, а Таня все ще тримала трубку, прислухалась.

У вухах ще бринів цей близький тихий голос. Потім вона обережно поклала трубку, оглянулась, побігла до спальні, увімкнула світло. Збуджена різкими поштовхами, Галина скочила з дивана й злякано дивилась на Таню. Її очі, повні сліз, блищали. Якоюсь дивовижною радістю світилось обличчя.

— Ти думаєш, я збожеволіла, да? Ні, ні ... Ти тільки послухай ... — промовила вона й поклала руки на плечі подруги.

Харків, 1939 р.

Микола Нагнибіда

ПОРТРЕТ

Ми входили в село біля Карпатів.
В горах орли зривалися у лет.
На придорожній, на гуцульській хаті
Нам усміхався Сталіна портрет.
Лише тому, хто вистіждав надміру,
Своїх стремління не зрадивши, дано
Ясну любов і непохитну віру
Переспівати так на полотно.
В простій шинелі маршала-солдата
Нас вождь стрічав з походів бойових.
Він, як і всюди,— нині по Карпатах
Пройшов раніше воїнів своїх.
І як усюди, сталінова слава
Здавен в хатах гуцульщини живе.
... І комісар поставив величаво
Біля портету знам'я полкове.
Тоді з юби — шумливої діброви,
В старій свитині вийшов селянин,
На танк зійшов і воїнам промовив:
— Це змалював чабан, мій син!
І ми гукнули: Слава йому! Слава! —
Луною покотилося в горах.
І вранішня, полум'яна заграва
Стояла над Карпатами як стяг.
Сурмач гукає... Полк рушає далі.
І кожен в серці чистому зберіг:
В усіх краях, в народних думках
— Сталін! —
Живе, чекає воїнів своїх.

Львів — Харків, 1939 р.

Юрій Смолич

СМЕРТЬ І ЖИТТЯ ДІДА ОРЕСТА

Діда Оresta не судили за участь у «пограбуванні» фільварку пана Пшенського — ще тоді, в жовтні місяці дев'яност вісімнадцятого року.

Тільки прийшов жандар, потяг діда нагаєм раз - другий і наказав нести пограбоване назад до маєтку.

Але до суду діда Оresta таки не провадили. Стидався мабуть пан Пшенський, щоб бува не кепкували з нього на суді за позов.

Зате насміялися тоді в панському домі з діда Оresta досхочу. Сам пан Пшенський хапався за боки, а молоді пшенськіня так ті аж качалися по подушках та по канапах. Де ж пак — наробив хлоп сміха на цілу Малопольщу! Інші хлопи, сподіваючися, що, як упав цісар австрійський з трону, то вже й всім панам на землі прийшов кінець — подалися тоді до фільварку і мерщій поділили між собою панський реманент та всяке господарське начиння. Хто плуга взяв, хто борону, хто культиватор, а хто й коня чи корову. Дід же Оrest до фільварку навіть і не заглянув. Пішов лишень на тартак і відібрав собі з стосу чотири форшти — чотири добрячі, дебелі, карпатського дуба мостини. Тоді приніс їх додому і витесав добру, широку труну. Старий бо вже був дід Оrest — від спаса повернуло тоді йому аж на сьомий десяток — і очі його вже не в життя гляділи, а тільки в смерть. А за злиднями та горьованим буттям не спромігся досі дід Оrest на труну, і так і чекав смерті не по - людському, не маючи, за підгорянським звичаєм, бодай плохенької домовини на вічне життя. Так от тепер була вже і в діда Оresta труна, та ще й яка труна — гарна та міцна, і така довга, що й незігнутим можна укластися, можна випростати ноги і спочити за ціле бідацьке життя на землі. І тепер, щовечора, облягаючися на ніч, обряжався дід Оrest як на смерть і вкладався до труни — на теплу, духовиту дошку, мирно та радісно skleплюючи повіки. Нема ж бо в світі краще, як з дружиною водно доживати віку, а бурлячі пошли, господи, і до труни віко ...

Та недовго ж розкошував дід Оrest у своїй труні. Якось увечері принесли з долини люди вістку, що замість австрійського цісарства стане тепер на Підгір'ї Жеч Посполита польська.

А вже вранці — **ще** лежав дід у труні — вдерся до дідової халупи Яцько Штруйс, той таки ж, що й за цісаря був у жандарях — і оперіщив діда нагаєм по плечах та по животі :

— А ну бо, **лайдак**, пся твоя мати, неси зараз мені до фільварку награбоване !

Вийшов дід Орест з труни, перехрестився, вклонився своїй домовині тричі і поцілував віко. Тоді обійняв труну обируч, щоб підважити, та так і застиг у горі, припавши старечими грудьми до духовитої форшти — до радості свого вічного життя. Та Яцькові видно невправка була і він щосили витяг діда нагаєм межі плечі. Скинувся дід Орест, випростався і мерщій підхопив труну — ніхто й не завдав — поклав її на плечі хрестом і пішов. Кремезний був хлоп з діда Ореста тоді, восени вісімнадцятого року.

А йти було далеченько. Халупа діда Ореста стояла навідлюдку, по цей бік Бистриці, під бескетами, на голому горбку, між камінням та чахлими краками глodu. Вийшов дід Орест з обійстячка, на місток через Бистрицю, та понад лісом, а тоді стежкою по полонині аж до фільварку — добрих гонів з десять. Падав дощ, була сльота, ноги підковзали на масній панській ріллі, труна ребрами різала дідові плечі, а Яцько Штруйс йшов два кроки позаду і хльостав діда Ореста то по литках, то по спині. Поки дійшли до двору, Яцьків нагай попоров поли дідової гуньки на стьожки, а ноги так кров'ю спливали у постолі. Та перейшов дід Орест полонину з краю в край, не приставши, з труною на плечах, звично — як через ціле своє життя.

На ганку панського дому, дарма що в дощ, стояв сам пан Пшеньський з усіма пшеньськінятами. Пан був під зонтиком, а пшеньськінята в файних варшавських дощовичках. Цікаво було подивитися, як приїде дід з дубовою труною на старечих плечах. Пан вітав діда ще ген іздала :

— О, гей, діду ! Чи назад несете ? Хіба не в мірку труна прийшлася ?

І всі зареготали щодуху — і сам пан Пшеньський, і всі пшеньськінята, і окономи, і жандарі.

Дід Орест, крехтячи, поклав труну обережно панові до ніг, перехрестився і, нахилившись, поцілував ще раз нове духовите віко. Тоді випростався, розім'яв плечі і звів гострі старечі очі панові просто у вид :

— А не в міру, паноньку, відай, що не в міру ... Думаю собі, паноньку, чи вже не на вас її міряно ? Ви ж таки проти мене і мізерніший, і коротший ...

Лихо було тоді діду Оресту. Бо тяжко розлютувався пан. Заверещав, затупотів ногами і наказав жандарям тут же діду Оресту дати двадцять п'ять нагаїв.

Але ж до суду діда Ореста, як сказано, таки не тягали. Марка Ільтичного, що верховодив в людському комітеті і керував розподілом панського реманенту, жандарі повісили на старому

буку коло фігури, його двох товаришів — цісарського солдата Черемошного та батрака Катеринича — постріляли під бескетами над Бистрицею, інших сто двадцять хлопів і дівчат після екзекуції судили, і дістали хто кремінал, хто грошове поштрафування. І тільки діда Ореста до суду не потягли.

Коли екзекуція скінчилася, натяг дід Орест на плечі посічену гуньку, вклонився відразу панові, а тоді труні, а тоді паненяткам і жандарям, поцілував панові руку і побрів собі геть за браму. А з брами — полониною, понад лісом, через Бистрицю, через місток — до своєї халупи. Довгою та трудною здалася дідові Орестові ця коротка путь. І з чого б то? Хіба то не він змалечку перебігав полониною з краю в край за табунами панських гусей може по десять разів на день? Хіба то не він п'ятдесят літ мірив полонину впоперек аж чотири рази щодня — вранці до фільварку на роботу, опівдні додому їсти, знову на роботу, і проти ночі на нічліг? А тепер от мало не за кожним кроком клякав дід і припадав до землі спочити. Хіба вперше шмагали діда? Хіба раніше не спльовував він і після п'ятидесяти нагаїв?.. Довша за все життя видалася дідові ця коротка, звична через полонину путь. Аж до вечора дибав до своєї халупи дід Орест.

А втім, на ранок вже пішов дід знову до пана Пшенського — на роботу, як п'ятдесят літ ходив. І приставили його сторожем до овочевого саду. Два роки ходив дід коло яблунь та слив у сторожах. А на третій сказав пан дідові іти геть — старий вже був до роботи в панському маєтку дід Орест.

Відтоді пішов дід Орест з миром по людях. Одному справить якесь начиння, другому вигребе гній, в того вибере черву з города, там стане з бабами брати коноплі. Якось вибивався на податок Жечі Посполитій та на сіль до бараболі. Інколи на кінець місяця в дідовому капшуку зоставалося ще коли десять грошів, коли п'ять. Тоді брав дід Орест гуньку на плечі, а до рук ціпок і знову йшов через місток, через Бистрицю, понад лісом, полониною до панського фільварку. Вклонившись низько панській господі, ставав дід десь осторонь біля брами і чекав поки виїде пан за якоюсь потребою в двір. Побачивши пана, підходив з шапкою в руці, вклонявся до землі, цілував руку і віддавав свої кривні з капшука. Коли десять грошів, коли п'ять. Пан, регочучи, кидав дрібязок до кишені і тільки підморгував до діда Ореста:

— Ну, що, неробо, багато ще боргу за тобою?

— Два злоти і тридцять грошей, — відказував, низько вклонившись, дід Орест.

Бо між паном Пшенським та дідом Орестом от вже скільки років — ще відтоді, як вигнав пан діда з роботи — закладений був договір. Пан Пшенський продавав дідові його труну. За десять злотих. От і сплачував дід коли по десять грошей на місяць, коли по п'ять.

В серпні тридцять дев'ятого року, якраз перед спасом, дід

Орест сплатив панові решту сповна. Старий вже був дід Орест, вісім десятків йому сповнилося, а таки не вмирав — не вмирав, не мавши, як у людей, своєї на смерть домовини. Та от тепер вже був він, як і всі люди, і вільний був брати відпрацьовану труну. Відімкнув йому окомом стару шопу, де лежала двадцять років дідова труна.

Підійшов дід Орест до своєї труни і — гай - гай — не впізнав її. То була така чиста, біла та духовита, а тепер стояла перед ним і труна і не труна — темне, аж чорне корито, порепане, шашлем поточене, ще й по ребрах цвіллю взялося. Глянув до середини — павутиння, мишачий слід, хробаки, якась гнилятина; кілька років стояла труна в сажу і панським свиням заколочувалося в ній бовтанку. Негарна і гідка була домовина — мов саме життя, а не радісна і відрадна, як смерть.

Скинув дід шапку, вклонився земно своїй жаданій домовині, тоді клякнув і припав старечими сухими вустами до розколотого замшілого віка. Та, коли звівся дід Орест, крекчучи, і нахилився, щоб підважити труну собі на плечі — підігнулися в нього ноги і вогнем вдарило в попереk. Не здолав дід підняти труну, і впав на віко хрестом. Старий бо вже був дід Орест зовсім — дев'ятий десяток від спаса пішов. Немічний був дід Орест.

І вперше за все життя гірко заплакав дід Орест. Голодний був вісімдесят років — не плакав, робив від світу до ночі — не плакав, вмерла стара — сухими гарячими очима тільки заздро дивився в її труну, а й тоді сльози не зронив. А от тепер прийшлося таки заплакати. Де ж пак — своєї труни не підняти чоловікові!

Спасибі панським батракам — подбали про дідуся. Як звечоріло, взяли труну на плечі та й віднесли через полонину, понад лісом, через Бистрицю до дідової халупи. Вдвох батраки несли — важкенька була таки труна: то тільки здавалося, що струхлявіла. Хіба карпатський дуб струхлявіє раніше, як за триста — чотириста літ? В такій труні вилежишся якраз до другого прищестя.

Стало тепер і в дідовій халупі, як у людей. На покуті стояла труна, і щовечора, облягаючися, знову обряжався дід у далеку путь і, склеплюючи повіки, засинав на вічне життя. Ще віком прикривався, лягаючи, дід Орест. Не годилося б прикриватися віком, поки не вмер чоловік, та дідова гунька зносилася вже до основи і не було чим укритися дідові на ніч. А після того, як у війну п'ятнадцятого року висадило снарядам у віконечку шибку, вітер гуляв по халупі уночі. А холод не давав заснути і навергав думки знову до чорного життя і відвертав від сподіваної світлої радості смерті.

Так зайшла світла радість і до темної дідової халупи.

Та ось якось серед глупої вересневої ночі прокинувся дід Орест не знати й чого. Щось наче гримнуло десь зблизька, а тоді покотило грімливою луною по хвилях Бистриці в діл до Дністра.

Прислухався дід Орест — і якраз вдарило вдруге. А тоді стало тихо, як не буває. Тепер дід Орест упізнав. Так п'ятнадцятого року били гармати австрійського цесаря, коли військо руського царя підходило до Карпат.

Перехрестився дід Орест і знову склепив очі. От, значить, і знову прийшла війна. Щось там таке про нову війну дід такими днями чув. Погнали молодих батраків з економії до війська і казали, що до Варшави добивається німець. Але то було десь на півночі, аж під холодним морем, а це ж гримнуло тут, над самісінькими хвилями Бистриці. Не дідова то була справа — хай б'ються між собою держави і царі, дідові на світі одне — чекати світлої радості смерті.

Та тут стрельнуло втретє, і так близько та гучно, немов просто під берегом у воді, і тоді враз сипонуло на дах халупи, немов рясним градом, і вдарило якимось паліччям по стінах та по шибках. І знову запала тиша, тільки тепер вже вчувалася дідові немов би якась гутірка за стінами халупи у дворі.

Встав дід Орест з труни та й вийшов за поріг. Під ногами бігла Бистриця, чорні хвилі котилися з плескотом вниз, чорним муром стояли смереки над водою на панському березі, біліли бескети по цей бік за дідовою халупою. Але перше, що вздрів дід Орест зіркими старечими очима — було чорне провалля над водою там, де ще вчора, а до того п'ятдесят літ, сіріли впоперек мостини містка. Значить, вдарило гарматнем якраз у місток.

Та не встиг дід Орест ще гаразд роздивитися, коли це з теміні ночі виринуло проти нього кілька людей. На головах були в них шоломи, а за плечима полискували багнети гвинтівок. Жовніри оточили діда і було їх багато, а в обійстячку зразу зробилося тісно.

— Де тут є брід? — запитав з них один, і голос його був чудний, не такий голос, яким говорять жовніри у Речі Посполитій, немов і не такий, як гомонять проміж себе і люди в Підгір'ї або в Долині. Та мова була не польська, а своя, і дід зрозумів запитання враз.

— Нема тут броду, — відказав дід Орест, — а де й є, так не перейти в осінню пору, несе бо Бистриця гірські зливи і люто котить каміння. В такій воді чоловікові одне — смерть. — А зіркими очима горянина вже розгледів дід Орест за солдатами, під бескетами, якісь великі чорні тіні з залізним вилиском, а з них в небо стирчали тонкі та довгі жерла гармат.

— Нема такої річки, щоб її бродом не перейти, — сказав знову той, що питав, і дід побачив на його шоломі цішку на кшталт зорі. — Та нам треба, щоб попереду на той бік танки пройшли, і то мерщій, діду, поки не повтікали пани. Ведіть, діду, покажуть брід.

Не зрозумів дід Орест чудного слова «танки», та враз затремтів весь і в грудях йому немов перекотилося жаром і холодом.

— Хто, кажете, щоб не втік? — не голосно перепитав він.

— Та ж пани, діду, пани.

Відступив дід Орест крок і приклав руку до очей, немов хотів глянути проти сонця, дарма, що була окіл чорна і глупа ніч.

— А ви ж хто такі будете? — ще тихше поспитав дід, і голос його обірвався.

— Червоні,— сказало відразу кілька голосів і, перечекавши, поки в узгір'ї відгула луна гарматного пострілу з полонини, додали ще,— Червона армія, діду, більшовики.

— За що ж ви воюєте тут? — вже зовсім прошепотів дід.

— За те, щоб панів, діду, ніде не було. Щоб і в Карпатах настало життя для людей, а не лише для панів.

— Товаришу командир,— виринув з ночі ще один з рукою на честь біля шолома,— нема тут дерева й близько на цьому березі, нічим латати міст. Накажете плисти на той бік і рубати ліс?

Тільки мить мовчав дід і старі очі зіркою карпатського орла шугали по обличчях військових довкола, по їх очах, по рисах біля очей — невидимих в теміні ночі для звичайного людського ока. А тоді дід Орест скинувся і вхопив першого за рукав.

— То валіть мою хату! — Валіть! Дарма, що халупа, а в кутках добрі стояни, ще батько мій з верховинного бука ставив. Через такі мостини яка хочете гармата учвал перехопиться. П'ятнадцятого року, коли цісарське військо проходило тут...

— Ну, що ви, діду,— поклав йому руку військовий на плече,— та в цій же хаті вам ще жити та й жити, а ви...

— Валіть! — несамовито зарепетував дід,— валіть, я кажу! І то швидше, поки пани не втекли!

І, прудко крутнувшись, дід Орест мерщій вскочив через поріг до халупи. За мить він вибіг з сокирою, прожогом кинувся до кутка і щосили вгилів у трухляву стіну залізом біля основи бантини. Виприск вапна і пороху огорнув дідову постать в білу хмарину.

Халупу звалили за п'ять хвилин. Ще за хвилин кілька чотири дебели карпатського вікового буку банти лягли впрост через провалля на мості. Якби ще кілька мостин, щоб перекрити впоперек, під колеса, то й був би вже міст, хоч під яку вагу. Та мостин не було, і марно шукали червоноармійці поміж краків глodu, шукаючи бодай густого ріжча на мостовиння. Панські гармати стріляли споза ліса раз - по - раз і щоразу ближче лягали розриви по цей бік біля мосту. Червоні танки, притишено гуркочучи, обережно сповзали з кручі на берег.

Дід Орест з'явився знову на тому місці, де ще кілька хвилин тому стояла його відбатьківська халупа. Зігнувшись і крехтячи він ніс, поклавши хрестом на плечі, свою труну. Він зійшов на берег, і кинув труну на грімке наріння. Тоді змахнув сокирою і встромив залізо між дощок. Дебели були форшти карпатського дуба, ще й двадцять років морені в сажу у пана Пшенського, та старечі руки міцно тримали сокиру і вганяли лезо раз - по -

раз по ребрах труни. За чотири удари не стало вже дідової труни, а було знову лише чотири мостини. І червоноармійці вже клали їх впоперек стоянів під звої танкових плазунів. Танки гурчали і злазили з берега на місток, на мостини, і вже перехоплювалися на той бік Бистриці — до лісу, до полонини, до панського фільварку, де стояла польська батарея. Вони зникли в темні карпатської ночі, і зразу ж по той бік полонини загриміли короткі й часті громи. Прямою наводкою танки громили ворожу батарею. Тоді враз стало тихо, і тільки хвилі Бистриці шелестіли в бескедах та між корчами. Дід Орест стояв на обійсті і вдивлявся орлиним зором вдалечінь понад лісом, де щойно миттю спалахували і коротко меркли розриви гарматів.

Командир підійшов до діда Ореста і поклав руку на його широкі висхлі плечі.

— Ми поставимо тобі, діду, нову хату, міцну та високу — на довге життя.

Дід Орест не відказав і не ворухнувся. В чорній карпатській ночі командир не міг розгледіти його лице.

— І за труною не жалкуй. Коли хочеш, і труну справимо, як велять звичаї.

Дід Орест ворухнув сухим плечем під важкою рукою командира.

— Та то не до спіху, — тихо відказав він. — Труна тепер не до спіху, синку, — промовив ще раз голосніше, і тихим рухом руки отер старечі очі.

1939 р.